

МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

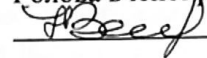
Факультет соціально-гуманітарних технологій та менеджменту

Кафедра мовної підготовки та соціальних комунікацій

Затверджено

Вченою радою факультету соціально-
гуманітарних технологій та менеджменту
протокол від «15» 02 2022_ № 4

Голова вченої ради Факультету

 Н.І. Зикун

Конспект лекцій

з навчальної дисципліни «Вступ до мовознавства»

для підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня

(денної та заочної) форми навчання

галузь знань 03 «Гуманітарні науки»

спеціальність 035 «Філологія»

ОПП «Германські мови та літератури (переклад включно)»

статус дисципліни: обов'язкова

Ірпінь – 2022

Конспект лекцій складено на основі робочої програми навчальної дисципліни «Вступ до мовознавства», затвердженої Науково-методичною радою Університету від 16.09.2021, протокол №7

Укладач:

Руженська Т. М., викладач кафедри мовної підготовки та соціальних комунікацій

Розглянуто і схвалено кафедрою мовної підготовки та соціальних комунікацій протокол від «16» 01 2022 № 5

Завідувач кафедри

Т.С. Гиріна, д.н.з соціальних комунікацій, доцент, професор кафедри мовної підготовки та соціальних комунікацій

Тема 1. Предмет, завдання і методи науки про мову. природа, сутність і функції мови

Лекція 1. Предмет , методи і завдання науки про мову. Мова, її природа та функції.

План

1. Мовознавство як наука. Предмет і завдання курсу “Вступ до мовознавства”.
2. Основні проблеми мовознавства. Методи лінгвістичних досліджень.
3. Місце мовознавства в системі наук.
4. Суспільна та знакова природа мови.
5. Функції мови в суспільстві.
6. Діалектична єдність мови і мислення. мова й мовлення.

1. Мовознавство як наука. Предмет і завдання курсу “Вступ до мовознавства”.

Мовознавство / лінгвістика – це наука про мову, її суть і суспільні функції, внутрішню структуру, закономірності функціонування й розвитку. предметом мовознавства є природна людська мова, а об’єктом дослідження лінгвістів виступає мовлення як конкретний вияв мови. мовознавство є теоретичним, а не практичним знанням мов. Зараз кожна освічена людина, крім своєї рідної мови, володіє ще однією / кількома іноземними мовами. при цьому не всі знавці мов можуть бути мовознавцями. вони можуть бути практиками, цебто практично володіти мовою, однак не знати її історії, стосунків з іншими мовами та не бути теоретиками.

Науковці виділяють конкретне й загальне мовознавство. Конкретне мовознавство вивчає конкретну мову (україністика, русистика, богемістика), групу споріднених мов (славістика, германістика, романістика) або сім’ю мов (індоєвропейське, тюркське мовознавство); подає фактичний матеріал для теоретичних узагальнень.

Загальне мовознавство вивчає мову як загальнолюдське явище, її структуру й закономірності функціонування і є теоретичною, методологічною базою для конкретного мовознавства. основні проблеми загального мовознавства: суть мови; зв’язок мови й мислення; походження мови; причини і закони розвитку мови; типологія мовних одиниць; система та структура мови; класифікація мов; методи лінгвістичних досліджень; місце мовознавства в системі наук; практичне використання теоретичних знань про мову.

Метою курсу “Вступ до мовознавства ” є ознайомлення студентів із основними поняттями й термінами мовознавства, розширення їх лінгвістичного кругозору, розвиток навичок лінгвістичного аналізу. Курс закладає основи для поглибленого вивчення конкретної мови, її зіставлення з рідною мовою, свідомого засвоєння інших дисциплін мовознавчого циклу.

2. Основні проблеми мовознавства. Методи лінгвістичних досліджень.

У мовознавстві сформувались два основні підходи до вивчення явищ мови. Їх основоположниками вважають І. Л. Бодуена де Куртене і Ф. де Соссюра.

1. Синхронний (*від гр. synchronos “одночасний”*) цей підхід ґрунтується на дослідженні стану мови як цілісної системи взаємопов’язаних і взаємозумовлених елементів на певному етапі розвитку (не обов’язково на сучасному).

2. Діахронний (*від гр. dia “через” і chronos – “час”*) підхід ґрунтується на вивченні окремих мовних явищ, розвитку системи мови у цілому в їх історичній послідовності.

Кожна наука формує комплекс спеціальних методів дослідження. Лінгвістичний метод (*від гр. methodes – шлях дослідження, спосіб пізнання*) – це спосіб / прийом або система прийомів, використаних для вивчення мови.

Основні методи лінгвістичних досліджень:

1. описовий (планомірний послідовний аналіз мовних одиниць, їх інвентаризація та систематизація; з'ясування особливостей будови й функціонування мовних одиниць і мови в цілому);

2. історичний (вивчення процесу розвитку фонетичної, морфологічної, синтаксичної та інших систем мови в результаті зіставлення структурних елементів, які змінюються, встановлення причин цих змін);

3. порівняльно-історичний (система наукових прийомів виявлення / реконструкції незафіксованих мовних фактів минулого шляхом порівняння відповідних фактів пізніших етапів історичного розвитку двох / кількох споріднених мов або їх діалектів. на цьому методі ґрунтується генеалогічна класифікація мов);

4. зіставний (зіставлення двох або більше мов (неспоріднених) із метою з'ясування їх схожості й відмінності. на цьому методі базується типологічна класифікація мов);

5. структурний (вивчення мови, що передбачає її пізнання як цілісної структури, елементи й частини якої співвідносні та пов'язані чіткою системою лінгвістичних відношень; метод передбачає розробку системи категорій і визначень тільки на основі цих зв'язків, взаємовідношень і протиставлень внутрішньої мовної системи);

6. статистичний / кількісний (пізнання та вивчення мови з кількісної точки зору).

3. Місце мовознавства в системі наук.

Мовознавство є гуманітарною наукою. усі науки можна поділити на ті, предметом яких є природа – фізика, хімія, географія, біологія, астрономія тощо, і ті, предметом вивчення яких є людина, суспільство людей. такі науки прийнято називати гуманітарними (*лат. humanus – людський, властивий людям*). До них належить філологія, історія, мистецтвознавство. потрібно зазначити, що поділ усіх наук на дві частини дуже умовний і не відбиває справжнього стану предметів дослідження. усі науки так чи інакше пов'язані між собою та взаємозумовлені. мовознавство тісно пов'язане з іншими науками – психологією й логікою, анатомією і фізіологією людини, фізикою, математикою, етнографією, історією тощо.

Мовознавство пов'язане з філософією, яка в античному світі була синтезом усіх людських знань. поступово розвиваючись, окремі науки вийшли з надр філософії і можна було б сказати, що кожна виробила свою філософію, свою теорію науки. теоретичною частиною мовознавчих наук є загальне мовознавство.

Нерозривним є зв'язок мовознавства з логікою, яка вивчає закони людського мислення, що, у свою чергу, не можливе без мови. такі логічні категорії, як поняття, судження, умовивід, хоч і не збігаються з мовними, але наприклад, морфема, слово та речення тісно пов'язані з ними. багато що запозичила лінгвістика з логічних методів моделювання речень.

Існує зв'язок мовознавства та психології. Психологія є наукою про закономірності психічної діяльності людей. Психолінгвістики вивчають мовленнєву діяльність людини: як засвоюється мова дитиною, цікавляться економією людських зусиль під час мовлення.

Завдання вивчення живих діалектів і говірок спонукало лінгвістів до збирання фольклору, вивчення його носіїв і побуту – відтак виник зв'язок лінгвістики з етнічними науками, зокрема етнографією (народознавством).

Варто відзначити зв'язок із кібернетикою – наукою про закони перетворення інформації у складних керованих системах. мовознавство пов'язане з математичною логікою, з математичною статистикою та теорією ймовірності. завданням кібернетики є пристосування даних інших наук до електронної техніки. Відомо, що за допомогою комп'ютерних програм можна робити переклади текстів.

4. Суспільна та знакова природа мови.

В історії розвитку мовознавства висувалися різні теорії пояснення суті мови:

1. як біологічного явища: особливої функції людини (А. Шлейхер, М. Мюллер);

2. як психічного індивідуального явища: специфіка мови ґрунтується на психічних процесах у свідомості індивіда (В. Гумбольдт, Г. Штейнталь, О.О. Потебня);

3. як психофізичного явища (Г. Пауль, К. Бругман, П.Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов);

4. як соціального явища (Ж.-Ж. Руссо, А. Мейє, Ш. Баллі).

Суспільна природа мови виявляється в тому, що мова виникає й існує тільки в людському середовищі і не передається спадково. Мову як суспільне явище слід відрізнити від інших суспільних явищ: науки, техніки, мистецтва. кожному притаманні свої специфічні особливості та функції в певних сферах суспільства. мова ж обслуговує суспільство в усіх сферах життя. крім мови, у людей є й інші засоби спілкування: міміка, жести, певні умовні знаки. однак усі вони не такі досконалі, як природна мова. зокрема, обмеженими у просторі й часі. вони використовуються тільки в певних ситуаціях. мова ж універсальний засіб людського спілкування.

Мова виконує в суспільстві такі основні функції: 1) комунікативну; 2) формування та вираження думки; 3) пізнавальну; 4) акумулятивну; 5) емотивну; 6) естетичну.

5. Функції мови в суспільстві. У мовознавстві проблема визначення функцій мови та мовлення неодноразово ставала предметом наукових досліджень. Поряд із комунікативною функцією мова виконує пізнавально-відображальну функцію, завдяки якій людина формує і організовує свої знання про навколишній світ та про себе.

У науковій літературі пізнавально-відображальна функція називається номінативною, конститутивною, ментальною. Розподіл на функції мови та мовлення започаткований у лінгвістичній теорії Ф. де Соссюром; з одного боку, її розглядають як гіпонім у складі гіперонімів, а з іншого, як протиставлення мови і мовлення у вигляді загального і окремого, абстрактного і конкретного, суспільного та індивідуального. Функції притаманні мові, а в мовленні вони реалізуються так само, як і сама мова.

Мова допомагає виражати прагматично-ефективне ставлення людини до навколишнього світу, учасників комунікації, до минулого досвіду. Австрійський учений Карл Бюлер розрізняв репрезентативну, емоційно-експресивну та апелятивну функції у зв'язку з нагальною потребою позначати об'єкти, виражати думки, впливати на адресата тощо.

Специфічний характер мови проявляється у її поліфункціональності. Серед багатьох функцій мови особливе місце посідає лінгвокреативна (мовотворча) /ЛКФ/. Цей термін вперше був запроваджений у 80-х роках академіком Б. А. Серебренніковим. Згідно з твердженням вченого, ЛКФ безпосередньо пов'язана з лінгвокреативним мисленням (ЛКМ), із свідомістю, вона спрямована на виникнення нових сутностей шляхом трансформації мовних одиниць. Мовотворча функція у кожній мові відтворює і творить свій світ індивідуально, відповідно до наявних можливостей мовної системи.

Відмінною рисою природної мови у порівнянні з іншими семіотичними системами є здатність позначати не тільки предметний світ, але й кваліфікативні сфери пізнавальної діяльності людини. У мовленні новації втілюються за допомогою лінгвокреативної функції, яка своїм існуванням зобов'язана лінгвокреативному мисленню людини, її здатності виражати думкомовлення

6. Діалектична єдність мови і мислення. мова й мовлення. Аналіз функцій, які виконує мова, свідчить про ще одну виразну її рису – зв'язок із мисленням, оскільки мова виконує функцію формування думки. мислення, у свою чергу, контролює відбір мовних засобів для вираження певної інформації.

У розв'язанні питання зв'язку мови і мислення немає одностайності. існує переважно три погляди: а) ототожнення мови та мислення, ігнорування їх специфіки; б) відрив мови від мислення, визнання існування “чистого” мислення без мови; в) пов'язаність мови й мислення.

Цей третій погляд, імовірно, є найсправедливішим. Значний вплив на його формування мало вчення І.П. Павлова про першу та другу сигнальні системи в людей. Єдність мови і мислення виявляється в тому, що вони пов'язані з діяльністю центральної нервової системи й мозку. При порушенні центральної нервової системи порушується мовленнєва діяльність і, навпаки, при порушенні мовленнєвої діяльності можна говорити про патологію центральної нервової системи.

У більшості випадків наше мислення вербальне (словесно оформлене). таке твердження справедливе також тоді, коли людина не виголошує свої думки вголос (внутрішнє мовлення). інші види мислення (технічне, образне) є додатковими і базуються на вербальному мисленні.

Як знаряддя спілкування, мова функціонує та розвивається в мовленні кожного члена суспільства. Проблема взаємозв'язку і відмінності мови й мовлення – одна з актуальних проблем сучасного мовознавства. Уперше мову і мовлення послідовно розмежував Ф. де Соссюр (1857–1913), пізніше в цьому напрямку плідно працювали Л.В. Щерба., О.І. Смирницький та ін.

Література

1. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К.: Академія, 2000. – С. 7 – 38.
2. Мізін К.І. Вступ до мовознавства. - Кременчук: Вид-во КНУ, 2011. – С. 5 – 11. 4.
3. Швачко С.О., Кобякова І.К. Вступ до мовознавства. – В.: Нова Книга, 2006. – С. 4 – 7.

Тема 2. Походження мови. Історичний розвиток мов. Походження мови як проблема мовознавства

План лекційного заняття

1. Походження мови як проблема мовознавства.
2. Зв'язок розвитку мови та розвитку суспільства. основні процеси розвитку мов і діалектів.
3. Територіальна та соціальна диференціація мови.
4. Структура мови.

1. **Походження мови як проблема мовознавства.** Питання про єдність мови й мислення тісно пов'язане з проблемою походження мови, яка мовознавцями вирішувалася по-різному. відомі такі гіпотези:

1. звуконаслідувальна гіпотеза – виникла в античності (Демокрит V–IV ст. до н. е.), широко поширилася в XVII–XIX ст. (Г.В. Лейбніц, В. Гумбольдт та ін.) – пояснює виникнення мови внаслідок наслідування людиною звуків навколишньої природи;

2. вигукова теорія – відома ще з давнини (Епікурейці, Лукрецій і ст. до н.е.), поширилася серед мовознавців XIX–XX ст. (Г. Штейнталь, О.О. Потебня) – пояснює виникнення мови з природних вигуків, тобто інстинктивних реакцій на зовнішні подразнювачі;

3. теорія соціального договору – зародилася у працях Демокріта й Аристотеля, активно розроблялася філософами XVIII ст. (Ж.Ж. Руссо, А. Сміт та ін.) – передбачає посередню домовленість людей про назви тих чи інших предметів, явищ, відношень;

4. теорія трудових вигуків – розробив французький учений Л. Нуаре, популяризували К. Бюхер, Г.В. Плеханов – пояснює виникнення мови з трудових вигуків, що супроводжують трудову діяльність людини;

5. кінетична теорія – послідовниками є німецький учений В. Вундт, М. Я. Марр – наголошує на тому, що люди спочатку спілкувалися жестами, а потім перейшли на звукову мову;

6. у гіпотезі Ф. Енгельса походження мови розглядалося в нерозривному зв'язку з розвитком людської свідомості й мислення, з походженням самої людини, як реалізація потреб людей у спілкуванні у процесі колективної праці. згідно з цими уявленнями існувало кілька центрів формування з груп людиноподібних мавп людських колективів, і, відповідно, первісних мов було кілька;

7. на противагу теорії полігенезу існує ще й теорія моногенезу – про походження усіх мов з однієї (А. Тромбетті, О. С. Мельничук).

2. Зв'язок розвитку мови та розвитку суспільства. Основні процеси розвитку мов і діалектів. У процесі функціонування й розвитку конкретна мова постійно змінюється. ці зміни зумовлені як екстралінгвальними, так і внутрішньомовними чинниками. основою розвитку мови є розвиток суспільства, однак внутрішні закони розвитку мови пов'язані з розвитком суспільства опосередковано. серед внутрішніх законів розвитку виділяють: загальні (закон поступового накопичення елементів нової якості й відмирання елементів старої якості, закон безперервного розвитку різних структурних рівнів мови) та конкретні (закон відкритого складу у старослов'янській мові).

Різні ланки мови, її структурні рівні змінюються з різною швидкістю.

В історії розвитку мови діють два основних процеси:

1. диференціація (*від лат. differentiatio – розходження*), унаслідок чого з однієї мови виникає дві / кілька мов;

2. інтеграція (*від лат. integratio – об'єднання*), результатом якої є утворення з кількох мов однієї.

Основні етапи історичного розвитку загальнонародних мов:

- мова племені (властива для родоплемінного первіснообщинного ладу);
- мова народності (рабовласницьке і феодальне суспільство);
- національна мова (капіталістичне й соціалістичне суспільство).

Із виникненням мов народностей формуються літературні мови (кодифіковані, нормалізовані мови, які, маючи письмову форму, задовольняють різноманітні потреби суспільства). літературні мови відіграють значну роль у період формування національних мов. Основні ознаки літературної мови: поліфункціональність, відшліфованість, стандартність, нормативність, наддіалектність, наявність усної і письмової форми. Якщо в епоху середньовіччя як літературні мови вживалися чужі (навіть мертві), то виникнення нації зумовлює появу на живій народній основі національних літературних мов як вищої форми вияву національної мови.

3. Територіальна та соціальна диференціація мови. Внутрішня єдність мови не виключає різноманітності форм її виявів і функціонування. наприклад, територіальне відокремлення окремих частин суспільства породжує територіальну диференціацію мови. Усередині єдиної загальнонаціональної мови утворюються місцеві її різновиди (діалекти / говірки). Ступінь своєрідності діалектів залежить від конкретно-історичних умов їх формування.

Соціальні розшарування суспільства зумовлюють різні види соціального членування мови. в умовах розвиненого класового суспільства всередині єдиної загальнонародної мови виділяють:

- соціальні діалекти (вони відрізняються переважно лексико-семантичними, фразеологічними та стилістичними особливостями) притаманні представникам різних прошарків і класів суспільства;
- професійні діалекти (відрізняються передусім лексичними особливостями) притаманні представникам різних професійних груп;

- спеціальні мови (жаргон, аргю) вживаються для задоволення потреб спілкування окремих груп людей, об'єднаних спільною виробничою діяльністю, навчанням, службою (жаргон) або потребою в таємній чи антисуспільній діяльності (аргю).

Розмаїття цілей і сфер суспільного використання мови породжує її стилістичну диференціацію.

4. Структура мови. Як знаряддя спілкування мова постає ще однією своєю виразною рисою – вона має свою структуру, тобто набір структурних елементів: фонем, морфем, слів, словосполучень, речень. Усі ці одиниці пов'язані одна з одною. сукупність мовних елементів, об'єднаних зв'язками й відношеннями, утворює систему мови. системний і структурний характер мови виявляється у тому, що один мовний елемент виділяється й усвідомлюється завдяки протиставленню іншому елементові системи. це може бути протиставлення функцій, форми та значення.

До структурних елементів мови належать такі: фонема, морфема, слово, словосполучення і речення. Відповідно, ці одиниці вивчаються такими лінгвістичними дисциплінами:

- фонетика (від гр. *phonetikos* – звуковий) вивчає звуковий склад мови, способи утворення звуків, їх акустичні й артикуляційні особливості, фонетичні процеси, поділ слів на склади, інтонацію, наголос, фонетичне членування мовленнєвого потоку;

- лексикологія (від гр. *lexikos* – словниковий і *logos* – наука, учення) вивчає словниковий склад мови, значення слів, зміну цих значень, походження значень;

- граматики (від гр. *grammatike* – літера, запис) вивчає способи й засоби словозміни та будову словосполучення і речення.

Системний характер мови зумовлений її суспільною природою як би мова не становила цілісної системи вона не могла б бути засобом спілкування. Система – це організована новина взаємопов'язаних елементів. Система мови – це внутрішня організація її структурних одиниць і частин, сукупність структурних елементів, які маючи стійкі зв'язки, створюють внутрішньо організоване, єдине ціле – мову. Мова складається з множини одиниць, (фонем, морфем, слова, речення), які організовані за певними правилами. Взаємопов'язаність елементів мови, виявляється в тому, що між ними встановлюються певні відношення, які називаються залежність або кореляція. Розрізняють *фізичні* і *чисті* відношення елементів системи.

Фізичними відношеннями вважають також форми зв'язку слів у словосполученні і реченні.

Чистими є відношення елементів системи, за яких ці елементи прямо не впливають один на одного призводячи до певних видозмін, а протиставляються один одному і завдяки цьому існують як різні елементи, тому такі відношення ще називають протиставленнями або опозиціями, опозиції в мовах можна спостерігати на рівнях морфем і граматичних форм.

Елементи мови, за допомогою фізичних і чистих відношень поєднуються у групи, тобто парадигми. Відношення між мовними елементами, що входять до складу однієї парадигми, називають парадигматичними. До складу мовної системи входять, як одиниці мови, так і відношення між ними. Деякі лінгвісти характеризуючи мову, як систему, вважали її основним компонентом відношення між елементами. Так Фердинанд де Соссюр зазначав, що в мові не має нічого крім розрізень. Датський мовознавець Луї Ельмслєб наполягав на тому, що мовознавство повинне займатися винятково відношеннями, а самі мовні одиниці, між якими встановлюється відношення, не є об'єктом науки про мову. Однак, така абсолютизація відношень, відриває мову від позамовної дійсності істотно її викривляє. Кожна структурна одиниця мови пов'язана з іншими безпосередньо або через мовні категорії. Мовні одиниці, категорії та відношення мають певну структуру взаємозв'язків у межах мовної системи. Термін «структура» означає внутрішня будова чогось взаємозв'язок складових частин цілого.

Отже, структура мови – це внутрішня її будова, ієрархія мовних одиниць, відношень між ними, об'єднаних у межах мовних рівнів. В наш час немає єдиної точки зору дослідників, щодо визначення рівні структури мови. Одні з них вважають, що мова складається з фонологічного, лексичного та граматичного рівнів, інші пропонують розрізняти рівень фонем і графем, рівень морфем, лексико-фразеологічний рівень, рівень словосполучень, рівень речень, рівень тексту. З такою точкою зору цілком погодитись не можна, тому що деякі мовні рівні можуть мати декілька різновидів мовних одиниць, тому всі дослідники погоджуються із тим, що головними в структурі мови є: фонемний рівень, лексичний рівень (лексико-семантичний, лексико-фразеологічний), граматичний рівень; морфемний у такій структурі є підрівнем граматичного, фразеологічний, підрівнем лексичного, словосполучення є речення і текст, утворюють відповідні підрівні.

Відношення між одиницями мови, які входять до складу однієї парадигми називають *парадигматичними*. Відношення між одиницями різних парадигм (сполучуваність) називаються *синтагматичними відношеннями*. Парадигматичні і синтагматичні відношення є основними типами відношень між одиницями мови, вони також беруть участь у структуруванні мовної ієрархії. Термін «структура мови» ввели у мовознавство представники структуралізму – напряму лінгвістики, в основі якого лежить визначення мови, як чітко організованої, структурованої системи.

Деякі лінгвісти вживають терміни система і структура, як синонімічні. Олександр Мельничук обґрунтував думку про те, що ці терміни відображають ту саму властивість мови, лише в різних аспектах. Як система мова розглядається в аспекті її складових частин, одиниць, що утворюють цілісність та єдність мови, як структура, мова розглядається в аспекті цілісності, що складається із певним чином організованим частиною. Система і структура мови можуть бути організовані як загальний закон внутрішньої організації і функціонування мови. Чимало зусиль мовознавців було докладено до розмежування цих двох термінів, проте й до нашого часу остаточно узгодженості не досягнуто. Зокрема О. О Реформатський визначив систему як єдність однорідних взаємозумовлених елементів, а структуру, як єдність різнорідних елементів.

Оскільки в мові існує 4 основні типи одиниць (фонем, морфем, слів і речень), то концепція реформатського означає, що в межах мови існує 4 системи. (морфологічна, фонологічна, лексична синтаксична). В цьому ж аспекті інтерпретують структуру мови і болгарські лінгвісти В. Георгієв та Іван Юріданов. М. П. Кочерган навпаки вважає, що мова є системою, а структура - це її внутрішня будова, яка має 4 рівні (фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний та синтаксичний). На кожному рівні функціонує певна одиниця (фонема морфема лексема речення) За твердження В. І Кожухова, система охоплює всю мову, а структуру мови становлять тільки відношення, тому структура є лише компонентом, однією з ознак системи.

Б. Головін розглядав систему і структуру як поняття одного ряду. На його думку, система – це сукупність відношень мови, а структура – це сукупність її одиниць. Найбільш прийнятним є визначення структури мови Ю. Карпенка, за якого мова має 5 основних рівнів (фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний, синтаксичний і текстовий) і 3 проміжні (морфологічний, словотвірний, фразеологічний). Між мовними рівнями наявні відношення ієрархічного підпорядкування. Кожен нижчий рівень обслуговує вищі і є для нього будівельним матеріалом. Кожен основний рівень має свій тип мовних одиниць. Фонологічний – фонему, морфологічний – морфему, лексологічний – семантичний – лексему, синтаксичне – речення, текстовий – текст.

Особливістю проміжних рівнів є те що вони існують на стику основних рівнів і в їх межах функціонують одиниці відповідних основних рівнів.

Мова має план вираження (форму) і план змісту. Їх існування забезпечують 4 основних типів мовних одиниць. Деякі мовознавці виокремлюють і 5 рівень - текст.

Фонемам притаманна лише форма. Вони не несуть в собі ніякого змісту і не належать до знаків. Морфемі слова і речення мають не лише форму, а й певний зміст,

тому вони є двобічними одиницями мови і становлять знаки мови або їхні поєднання. У структурі мовної ієрархії кожна наступна одиниця побудована з попередніх, тому кожна наступна одиниця має складнішу форму ніж попередня. При цьому основою її матеріальності є фонемі. Морфемі слова і речення виражаються і сприймаються завдяки фонемам або їх графічним зображенням.

Фонемі виконують такі функції:

1. Конститутивна функція – вони є будівельним матеріалом мови;
2. Перцептивна – здатність фонем сприйматися;
3. Розрізнявальна – за допомогою фонем розрізняють вся мовні одиниці вищого порядку. Сигніфікативна або дистинктивна або диференційною

Морфемі є мінімальними виразниками значення. Їх семантика узагальнена, фона пов'язана з мисленням, а не з безпосередньо об'єктивною дійсністю. Це значення поняттєве. Їх здатність його виражати свідчить про виконання ними семасіологічної або семантичної функції.

Слова, як і морфемі також виконують цю функцію, вони можуть називати як конкретні предмети, так і явища об'єктивної дійсності. Отже вони виконують ще й номінативну функцію, окремі групи слів можуть виконувати лише номінативну функції (власні назви) або лише семасіологічну функцію (абстрактні назви).

Мінімальною одиницею спілкування в мові є речення. Кожен акт мовлення складається з речення тому функції речення збігаються з функціями мови. Текст є упорядкованою системою, в якій все пов'язано. В. Кухаренко розглядає його як ціле, завершене повідомлення, що характеризується єдністю форми і змісту, наявністю категорії членування і пов'язаності і слугує для передавання складної, розлогої інформації. У тексті виражається інформація будь-якої складності і обсягу. Мова передбачає існування тексту, а реалізується як завершене повідомлення вже в мовленні.

Асоціативний зв'язок між одиницями мови виникає на основі збігу в часі, уявлень за сумнівною, подібністю чи контрастністю, що має особливе значення при творенні переносних значень.

Література

1. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К.: Академія, 2000. – С. 34 – 57.
2. Мізін К.І. Вступ до мовознавства. - Кременчук: Вид-во КНУ, 2011. – С. 17.
3. Швачко С.О., Кобякова І.К. Вступ до мовознавства. – В.: Нова Книга, 2006. – С. 34 – 57.

Тема 3. Мови світу, їх вивчення та генеалогічна класифікація.

План лекційного заняття

1. Загальна характеристика мов світу.
2. Порівняльно-історичне вивчення мов та генеалогічна класифікація мов.
3. Індоевропейська сім'я мов.
 - 3.1. Слов'янська група.
 - 3.2. Германська група.
 - 3.3. Романська група.

1. Загальна характеристика мов світу

Нині у світі за різними даними нараховується від 2,5 до 7 тис. мов (за даними Інтернету 1999 р. - 6703 мови). Точно визначити кількість мов неможливо, оскільки відмінність між різними мовами і діалектами однієї мови умовна.

Мови світу розрізняють за структурою, кількістю їх носіїв, наявністю писемності, ступенем їх вивчення, суспільними функціями.

Якщо порівняти, наприклад, українську і китайську мови, то виявиться, що в них дуже відмінна будова. В українській мові змінні слова мають закінчення, якими виражаються значення роду, числа, відмінка, часу, особи тощо. Вони можуть мати різні суфікси та префікси, які також виражають граматичні та лексико-граматичні значення. У китайській мові слова складаються з одного кореня, вони не змінюються. Зіставивши українську та англійську мови, ми також побачимо відмінності в їх структурах. Функція, яку виконують в українській мові закінчення, в англійській мові передається прийменниками (книжка студента - the book of the student), У мовознавстві існують різні класифікації мов світу за їх структурою (див.: Типологічна класифікація мов).

Стосовно кількості мовців, що користуються певною мовою, розбіжності надзвичайно великі. За цим показником мови розташовані так (дані інтернету за 1999 рік): китайська (1223 млн. 307 тис), іспанська (332 млн.), англійська (322 млн.), бенгальська (189 млн.), гінді (182 млн.), арабська (174 млн. 950 тис), японська (125 млн.), німецька (98 млн.), корейська (75 млн.), французька (72 млн.), в'єтнамська (67 млн. 662 тис), телугу (66 млн. 350 тис), маратхі (64 млн. 763 тис), тамільська (63 млн. 75 тис), турецька (59 млн.), урду (58 млн.), гуджараті (44 млн.), польська (44 млн.), українська (41 млн.; за кількістю мовців на 21 місці), італійська (37 млн.). Однак є понад 200 мов, якими користуються менше 1 млн. осіб. Є також мови, якими розмовляють сотні, десятки і навіть одиниці людей. Так, зокрема, нганасанською мовою (півострів Таймир) в 1979 р. говорило до 800 осіб, кетською (на узбережжі Єнісею) - 684 особи, караїмською (Крим, Івано-Франківська область, Литва) - 535 осіб, іжорською і негідальською - 224 особи, ітельменською та енецькою - 200 осіб, лівською (Латвія) і керецькою - 100, убихською (Туреччина) - декілька десятків осіб, а симською (басейн Єнісею) - декілька людей.

Є мови з давньою писемністю (санскрит, хетська, грецька, італійська, німецька, болгарська, українська тощо); молодописемні (киргизька з 1924 р., гагаузька з 1957 р., сомалі з 1973 р., карагаська з 1988 р.). Існують й такі мови, що не мають писемності (мови тубільного населення Африки, Австралії та Америки; сокотрійська в Ємені; солонська в Монголії; мегрельська, сванська і бацбійська в Грузії; ягнобська в Таджикистані; талиська в Азербайджані та ін.).

Різняться мови й ступенем їх вивчення. Це стосується і живих, і мертвих мов. Поки що недостатньо вивчені мови автохтонного населення Африки, Австралії та Америки. Не розшифровані ще пам'ятки нещодавно відкритих (1964 р.) етрусської та пунічної мов.

Неоднаковим є й функціональне навантаження мов. Деякі мови виконують лише функцію розмовно-побутового спілкування (племінні мови Африки, Австралії, Америки, хіналузька мова в Азербайджані, дунганська в Киргизії). Є мови національні, що обслуговують усі сфери діяльності нації (чеська, словацька, польська, болгарська, литовська, українська та ін.). Є мови, які обслуговують декілька націй. Наприклад, німецькою користуються німці, австрійці та швейцарці; іспанська обслуговує іспанську націю і 20 націй Центральної та Південної Америки. Деякі мови є мовами міжнародного спілкування. Існують і міжнародні (світові) мови, зокрема англійська, арабська, іспанська, китайська, французька. Це офіційні робочі мови міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО та ін.), конференцій, з'їздів тощо. їх вивчають у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах різних країн як іноземні мови.

Порівнюючи окремі мови, можна помітити, що між деякими з них є подібність. Так, зокрема, всі слов'янські мови мають дуже велику кількість спільних слів. Наприклад:

укр. ворона, сон, межа, ходити, ти, п'ять
серб. врана, сан, меја, ходати, ти, пет
болг. врана, сън, межда, ходя, ти, пет
польськ. wrona, sen, miedza, chodic, ty, pięc
чеськ. urana, sen, mez, chodit, ty, pet
словацьк. vrana, sen, medza, chodit', ty, päť

Надзвичайна близькість слов'янських мов навела вчених на думку про спільність їх походження, тобто вони мали спільного предка - мову-основу, або прамову, яка існувала до V-VI ст. н.е.

Таким же чином була виявлена близькість німецької та англійської мов. Пор. нім. Mutter "мама", Vater "батько", Blut "кров", fallen "падати", gut "добрий" і відповідні англ. mother, father, blood, fall, good.

2. Порівняльно-історичне вивчення мов та генеалогічна класифікація мов.

Багато спільного є в словнику слов'янських і деяких європейських та азійських мов. Пор.: укр. брат, лит. broterėlis, д.-інд. bhrātā, авест. brātar, гр. φράτερ, лат. frāter, ірл. brāthir, гот. broþar, тохар, prasar; укр. ніч, д.-інд. nak(t), лит. naktis, гр. νύξ, лат. nox, тот. naht s, нім. Nacht, англ. night; укр. м'ясо, д.-інд. māmsam, тот. mimz, прус. mēmsā; укр. око, лит. akis, вірм. ahn, лат. oculus; укр. ніс, лит. nosis, д.-інд. nāsā, нім. Nase, англ. nose; укр. живий, лит. gyvas, д.-інд. jīvās; укр. нині, гр. νῦν, нім. nun, лат. nunc, лит. nù; укр. два, лит. du, д.-інд. dvāù, тадж. gu, лат. due, гр. duo, алб. du, англ. two [tu:]; укр. три, д.-інд. trāyas, лит. try s, гр. τρεῖς, лат. tres.

Однак використання словникових подібностей для обґрунтування спорідненості мов і їх класифікації за ступенем спорідненості не є надійним критерієм. Річ у тому, що слова легко запозичуються і в такому разі близькість словникового складу є наслідком контактування мов. Так, скажімо, в японській мові числівники від 1 до 6 такі самі, як у тибетській. З'ясувалося, що вони запозичені з тибетської мови 1000 років тому, коли японці мали тісні контакти з Китаєм (тибетська мова поширена в Китаї). Пор. ще: слово комбайн зараз є майже в усіх мовах, тоді як у близьких мовах можна віднайти різні слова на означення предметів та понять, що здавна є в усіх культурах, як, наприклад, укр. осінь і чеськ. podzim, укр. підлога і пол.

Найдостовірніші дані про спорідненість мов можуть бути отримані при порівнянні морфем, особливо закінчень. Набір їх невеликий, що пояснюється обмеженістю набору граматичних значень у всіх мовах світу. Вони є відносно стійкими (з усіх звуків кожної мови в закінченнях використовується незначна кількість, що полегшує встановлення відповідників між мовами). Наприклад: д.-укр. кс-мь, д.-інд. as-mī, хет. es-mī "я є", що дає можливість реконструювати спільну праформу es-mī; д.-укр. кс-ть (вживається і в сучасній українській мові), д.-інд. as-ti, хет. es-ti "він є", що дає можливість трактувати їх як похідні від давнішого es-ti. На цій основі можна припускати, що ще в більш далеку епоху (2-3 тис. років до н.е.) існувала спільна мова-основа (індоєвропейська прамова).

Генеалогічна класифікація мов

Зусиллями декількох поколінь учених, які вивчали мови в порівняльному аспекті, розроблена генеалогічна класифікація мов.

Генеалогічна класифікація мов - вивчення і групування мов світу на основі споріднених зв'язків між ними (на основі спільного походження від якоїсь прамови).

Грецьке слово genealogia означає "родовід". Спорідненими з цим словом є ген "елементарна одиниця спадковості, за допомогою якої відбувається запис, зберігання й передавання генетичної інформації в ряді поколінь", генеза (генезис) "походження,

виникнення", генетив "родовий відмінок", жона (від gena), що означало "та, що народжує", евгеніка "наука про покращання біологічних властивостей людини", імена Гена, Женя, що означають "благородний", а також такі слова, як генотип, генофонд, геноцид, генерація, генерувати, генетика, генетичний тощо. Усі ці слова пов'язані значенням родоvodu.

Генеалогічна класифікація базується на порівняльно-історичному методі, мета якого полягає: 1) у встановленні спорідненості мов, їх спільного походження шляхом порівняння слів, звуків і граматичних форм; 2) у реконструюванні слів і граматичних значень у мові-предку ; 3) у встановленні закономірностей у зміні слів, звуків і граматичних форм після розходження мов.

Ще в 1538 р. французький учений Г. Постеллус у книзі "Про спорідненість мов" намагався довести походження всіх мов від давньоєврейської. Відтак у 1610 р. Ю.-Ц. Скалігер зробив першу класифікацію мов у праці "Думки про європейські мови". На основі дослідження слова Бог він виділив 11 груп мов: грецьку, латинську, тевтонську, слов'янську, албанську, ірландську, британську, татарську, угорську і баскську.

Багато мовних відповідників у європейських мовах установив засновник слов'янської філології Й. Добровський: гр. ΧΕΪЦ&> лат- hiems, Однак справжнім поштовхом для порівняльно-історичного методу стало відкриття європейцями санскриту. Італійський мандрівник Ф. Сассеті, який проживав в Індії у 80-х роках XVI ст., де й ознайомився з цією давньою мовою, у своїх листах у Європу висловив припущення про спорідненість санскриту з італійською мовою. На підтвердження цього навів такі відповідники: санскр. dva "два" - італ. due, санскр. tri "три" - італ. tre, санскр. sagra "змія" - італ. serpe.

У другій половині XVIII ст. англійці заснували в Калькутті інститут східних культур. В. Джонс (У. Джоунз), вивчивши санскрит, першим дійшов висновку про існування прамови: "Санскрит, яким би не був його вік, має надзвичайну структуру; він досконаліший від грецької, багатший від латинської і перевершує ці мови за витонченістю. Однак його подібність із цими мовами, яка не могла виникнути випадково, настільки сильна, що жоден мовознавець при дослідженні всіх трьох мов не може не дійти висновку, що вони виникли з одного джерела, яке вже не існує". Так порівняльне вивчення мов трансформувалося в порівняльно-історичне.

Німецький мовознавець Фрідріх Шлегель (1767-1845) у праці "Про мову і мудрість індійців" уперше порівнював не слова, а морфеми (закінчення), що значно об'єктивізувало подібні дослідження і стало значним кроком у методиці порівняльних досліджень. Інший німецький мовознавець Франц Бопп (1791-1867), якого вважають одним із засновників порівняльно-історичного методу, порівняв дієвідмінювання в санскриті, грецькій, латинській, готській мовах і встановив регулярні відповідники як між коренями, так і закінченнями цих дієслів. Основний принцип Боппа - відповідність у граматичній структурі та в утвореному нею мовному матеріалі - зберігає свою силу і в наш час. Бопп був автором першої "Порівняльної граматики індогерманських мов" (1833).

Датський мовознавець Расмус-Крістіан Раск (1787- 1832) у праці "Дослідження давньопівнічної мови"(1815) зіставив граматичну структуру ісландської мови зі структурами гренландської, баскської, кельтської, норвезької, шведської, датської, німецької, грецької та латинської мов. Згодом залучив для зіставлення й слов'янські мови. Вчений дійшов висновку, що ісландська мова є спорідненою з норвезькою, шведською, датською, німецькою, грецькою і латинською мовами і не має спорідненості з гренландською, баскською та кельтською мовами.

Німецький мовознавець Якоб Грімм (1785-1863) у "Граматичі німецької мови" (1819-1837) порівнює всі германські мови в історичному плані, починаючи від готської й закінчуючи англійською. Це, по суті, перша порівняльно-історична граматики.

Отже, Ф. Бопп, Р.-К. Раск, Я. Грімм і О. Востоков незалежно один від одного і майже в один і той самий час відкрили порівняльно-історичний метод.

Далі Август Шлейхер (1821-1868) досліджує балтійські та германські мови, обґрунтовує поняття родовідного дерева (див. схему на с. 64) й архетипу (праформи). Йоганн-Каспар Цейс (1806-1856) досліджує кельтські мови, Фрідріх Діц (1794-1876) - романські, Франьо Міклошич

(1813-1891) - слов'янські. Ф. де Соссюр займається реконструкцією індоєвропейської прамови.

3. Індоєвропейська сім'я мов.

Індоєвропейська сім'я мов є найчисленнішою. До неї входить понад 150 мов, якими розмовляє майже половина людства - 2 млрд. 171 млн. 705 тис. осіб (дані за 1985 р.; всього населення Землі - 4 млрд. 660 млн. 295 тис.). Вони об'єднуються в 12 груп: індійську, іранську, слов'янську, балтійську, германську, романську, кельтську, грецьку, албанську, вірменську, анатолійську й тохарську.

Індійська група

До індійської групи належать більше 96 живих мов, якими розмовляють 761 млн. 075 тис. осіб. Найпоширенішими є гінді, урду, бенталі, панджабі, лахнда, сіндхі, раджастані, гуджараті, маратхі, сингальська, Непалі, біхарі, орія, кашмірі, циганська.

Гінді - державна мова Індії. Нею розмовляють 182 млн. осіб. Поширена в штатах Уттар-Прадеш, Малх'я-Прадеш, Хар'яна, Біхар, Раджастан, в Делі. Писемність - на основі оригінального письма деванагарі.

Урду - державна мова Пакистану (поряд із англійською) й одна з літературних мов Індії. Розмовляють нею 58 млн. осіб. Використовує перське письмо.

Спільна розмовна частина гінді й урду отримала назву гіндустані й стала мовою міжнаціонального спілкування у великих містах та на торгових шляхах.

Мовою бенталі розмовляють 189 млн. осіб, головню в Бангладеш і Західній Бенгалії. Користується власним оригінальним письмом нагарі з X ст. Бенгальською мовою створена одна з найзначніших новоіндійських літератур, нею, зокрема, писав лауреат Нобелівської премії 1913 р. Рабіндранат Тагор (1861-1941).

Мовою панджабі (Пенджабі) розмовляють майже 56 млн. осіб на півночі Індії та в Пакистані. Літературна мова склалася наприкінці XIX ст. Користується двома писемностями: в Індії - гурмухкі, в Пакистані - письмо урду.

Лакхнда поширена в Пакистані і в басейні верхнього Інду. Писемність - на основі арабського алфавіту.

Сіндхі поширена на півночі Пакистану і в штатах Махараштра, Гуджарат і Раджастан в Індії. Кількість носіїв сіндхі - 19 млн. 720 тис. осіб. Література розвивається з XVII ст. У Пакистані використовується арабське письмо, в Індії - деванагарі.

Раджастані поширена на північ від Пенджаба, в основному в штаті Раджастан. Розмовляють нею до 18 млн. осіб. Писемність - на деванагарі.

Гуджараті - офіційна мова штату Гуджарат в Індії. Чисельність мовців 44 млн. осіб. Має власне письмо, яке подібне до скорописного варіанта деванагарі.

Маратхі - офіційна мова індійського штату Махараштра з центром Бомбей, одна з основних літературних мов Індії. Користуються нею 64 млн. 783 тис. осіб. Писемність - на деванагарі.

Сингальська мова - офіційна мова Республіки Шрі-Ланка. Носії мови - 13 млн. 220 тис. осіб. Користується одним із різновидів південно-індійського письма - грантхі. Має писемні пам'ятки (наскельні написи) з III ст. до н.е.

Непалі - державна мова королівства Непал. Розмовляють нею майже 16 млн. 56 тис. осіб. Література розвивається з XIX ст. Користується письмом деванагарі.

Орія - офіційна мова штату Орісса в Індії. Чисельність мовців - 31 млн. Пам'ятки писемності належать до XI ст. Використовує власне письмо, для якого характерне округле накреслення букв.

Кашмірі локалізована в Кашмірській долині Північного Індостану, офіційна мова штатів Джамму і Кашмір в Індії. Розмовляють нею 3,4 млн. осіб. Має пам'ятки писемності з XIII ст. Традиційне письмо - на основі графіки шарада і нагарі, а сучасна писемність - на основі арабського алфавіту.

Циганська мова виокремилася в V-X ст. н.е. Частина індійських племен емігрувала через Іран на Балкани, а з Балкан проникла в Італію, Німеччину, Румунію, Угорщину, Чехію, Молдавію та Україну, а згодом - у Південну й Північну Америку, Австралію і Нову Зеландію. Чисельність її носіїв - до 5 млн. Писемності не має, хоч були спроби її створити. Використовують у побуті та писемному фольклорі. Збереглися записи пісень і казок латинським і кириличним алфавітами. Англійська назва циган *gipsy* пов'язана з помилковою версією, нібито цигани є вихідцями з Єгипту.

До індійських мов належать також такі мертві мови, як санскрит, палі, пракрити.

Санскрит - одна з основних давньоіндійських мов, яка функціонувала з I тисячоліття до н.е. в Північній Індії. Уже на початкових етапах виробились її літературні норми і вона стала престижною як літературна "божественна" мова. Назва санскрит (*sam-skrta*) означає "складена", тобто оброблена, доведена до досконалості. Це мова стародавніх священних книг "Махабхарата" і "Рамаєна". Почали її вивчати понад 2500 років тому. Найповніше вона викладена в граматиці Паніні (V ст. до н.е.).

Палі - мертва літературна мова середньовікової епохи в Індії, яка й тепер використовується як мова буддистської релігії в Шрі-Ланці, Бірмі, Таїланді, Лаосі, Камбоджі та В'єтнамі.

Пракрити (від санскр. *prakṛta* "природний, простий") - розмовні середньоіндійські мови та діалекти. Деякі з них пізніше були літературно оброблені і використовувалися в релігійних проповідях, ділових документах, драматургії, загалом у художній літературі.

Германські мови. якими розмовляють 425 млн. 460 тис. осіб, поділяються на три підгрупи: північногерманську (скандинавську), західногерманську і східногерманську.

Північногерманська (скандинавська) підгрупа.

До неї належать датська, шведська, норвезька, ісландська і фарерська мови.

Датська мова - офіційна мова Королівства Данії (з XVI до XIX ст. і Норвегії). Поширена також на Фарерських островах, у Гренландії та США. Користуються нею 5,6 млн. осіб. Писемність - на основі латинського алфавіту. Найдавніші пам'ятки сягають IX ст.

Шведська мова - офіційна мова Королівства Швеції і друга офіційна мова Фінляндії. Поширена також у США та Канаді. Розмовляють нею майже 10 млн. осіб. Має 6 груп діалектів. Найдавніші писемні пам'ятки - рунічні написи IX-XII ст. Сучасна літературна мова почала формуватися в XVI-XVII ст. на основі говірок, поширених навколо Стокгольма. Писемність - на основі латинського алфавіту.

Норвезька мова - офіційна мова Королівства Норвегії. Поширена також у США та Канаді. Кількість мовців сягає майже 5 млн. осіб. Має дві групи діалектів: західну і східну. Літературною мовою до кінця XIX ст. була датська. Нині в Норвегії функціонують дві форми літературної мови: риксмол, або букмол (книжна, близька до датської), і лансмол,

або нюнорск (близька до норвезьких діалектів). Писемність - на основі латинського алфавіту. Стародавні пам'ятки писемності - рунічні написи "епохи вікінгів" (найдавніші з них належать до II ст.).

Ісландська мова - офіційна мова Республіки Ісландії. Поширена також у Канаді та США. Загальна кількість мовців становить 300 тис. Діалектних відмінностей не має. Писемність виникла наприкінці XI ст. на основі латинської графіки. Найдавніші пам'ятки сягають другої половини XII ст. (саги).

Фарерська мова - офіційна мова Фарерських островів (автономна область Данії). Загальне число мовців становить 42 тис. Писемність на основі латинського алфавіту введена в XIX ст. До XIX ст. функції літературної мови виконувала датська мова. 6 основі літературної мови лежить діалект м. Торсхавн.

Західногерманська підгрупа .

До неї належать англійська, голландська, фламандська, фризська, німецька та їдиш.

Англійська мова поширена в Великобританії, Ірландії, Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії, а також у деяких країнах Азії та Африки. Кількість мовців перевищує 322 млн. Є однією з міжнародних мов і офіційною мовою Королівства Великобританії і Північної Ірландії, США, Австралії, Нової Зеландії, Канади, Ірландії, Республіки Індії та 15 держав Африки. Писемність існує з VII-VIII ст. на латинській основі. Перша писемна пам'ятка - рунічний напис на скринці Франкса (VII ст.).

Голландська (нідерландська) мова функціонує в Нідерландах, Бельгії, Вест-Індії та частково в США. Користуються нею 20 млн. осіб. Є офіційною мовою Королівства Нідерланди й однією з двох (поряд із французькою) офіційних мов Королівства Бельгії. Писемність - на основі латинської графіки.

Різновидом голландської мови є бурська (африкаанс), якою розмовляють переселенці з Голландії в Південно-Африканській Республіці.

Фламандська мова - умовна й традиційна назва південного варіанта нідерландської мови, поширеного в північних провінціях Бельгії (Західна і Східна Фландрія, Брабант, Антверпен, Лімбург). Розмовляють нею більше 5 млн. осіб.

Фризська мова поширена в нідерландській провінції Фрисландія, а також у Німеччині (Нижня Саксонія, північний захід Шлезвіга, Фризькі острови та острів Гельголанд). Переважно як розмовною мовою користуються нею понад 400 тис. осіб. Перші писемні пам'ятки належать до XIV ст.

Німецька мова - офіційна мова Федеративної Республіки Німеччини, Австрійської Республіки, Швейцарської Конфедерації (як і французька, італійська і ретороманська), Великого Герцогства Люксембург (як і французька), Королівства Бельгії (як і нідерландська та французька). Поширена також у Румунії, США, Канаді та інших країнах. Користуються нею 98 млн. осіб. Має два діалекти: нижньонімецький (Niederdeutsch, або Plattdeutsch) на півночі і верхньонімецький (Hochdeutsch) на півдні. Літературна мова утворилася на основі південних говірок. Писемність - на основі латинського алфавіту (є два різновиди: готичний і антиква). Найдавніші писемні пам'ятки сягають VIII ст.

Їдиш - побутова й літературна мова ашкеназьких (німецьких за походженням) євреїв. Сформувалася в X-XIX ст. на основі одного з верхньонімецьких діалектів із великою домішкою давньоєврейських і слов'янських елементів. Поширена в Україні, Польщі, Литві, США, Канаді, країнах Латинської Америки, в Ізраїлі (тут витісняється івритом). Писемність давньоєврейська, пристосована для передачі фонетичної системи їдиш.

Східногерманська підгрупа .

До неї належить готська мова, яка виникла на основі двох діалектів (дехто їх розглядає як дві мови) - вестготського, що був поширений в Іспанії та Північній Італії, та остготського (мова східних готів, які жили в ранньому середньовіччі на північному узбережжі Чорного моря і в південній Наддніпрянщині; у Криму вона існувала до XVI

ст.). Найвидатнішою пам'яткою готської мови є переклад Біблії, здійснений єпископом Ульффілою (Вульффілею), що дійшов до нас в остготських рукописах V-VI ст.

Мертвими східногерманськими мовами є також бургундська, вандальська, гепідська та герульська, якими розмовляли давньогерманські племена на території Східної Німеччини.

Романська група

Романська (від лат. *romanus* "той, що стосується Риму") група мов пов'язана спільним походженням від латинської мови. Поширені романські мови в більш ніж 60 країнах. Загальна кількість мовців становить 576 млн. 230 тис.

Умовно виділяють чотири підгрупи романських мов: галло-романську, італо-романську, іберо-романську і балкано- (дако-) романську.

Галло-романська підгрупа.

До неї належать французька, провансальська і каталонська мови.

Французька мова - офіційна мова Французької Республіки, Королівства Бельгії (як і нідерландська мова), Швейцарської Конфедерації (як і німецька, італійська та ретороманська), Канади (як і англійська), Республіки Гаїті, Монако, Великого Герцогства Люксембург (як і німецька), Андорри (як й іспанська та каталонська), а також у багатьох країнах Африки (Гвінеї, Заїрі, Конго, Малі, Нігері, Сенегалі, Чаді, Бурунді, Руанді та ін.). Кількість носіїв - 72 млн. Одна з міжнародних мов, офіційна і робоча мова ООН. Літературна мова утворилася в XVI ст. на основі діалекту Ільде-Франс із центром у Парижі. Перші писемні пам'ятки належать до VIII ст. - "Рейхенауські глоси". Писемність - на основі латинської графіки.

Провансальська (окситанська) мова поширена на півдні Франції та в Альпійській Італії. Розмовляють нею майже 10 млн. осіб. Літературна мова існує з XI ст. (лірика трубадурів). Після приєднання Провансу до Франції в XIII ст. функціонування провансальської мови різко обмежилось: в основному використовується в усно-побутовому спілкуванні.

Каталонська мова поширена в Іспанії (Каталонія, Валенсія, Балеарські острови), Франції (Руссильон, Східні Піренеї), в Андоррі та на острові Сардинія. Чисельність мовців наближається до 8 млн. Літературна мова бере свій початок із XIII ст. Перші писемні пам'ятки датуються XI ст. Писемність - на основі латинського алфавіту.

Італо-романська підгрупа.

До неї входять італійська, сардинська і ретороманська мови.

Італійська мова - офіційна мова Італійської Республіки, Ватикану (як і латинська), Республіки Сан-Марино і Швейцарської Конфедерації (як і німецька, французька і ретороманська). Поширена також у США, ФРН, Аргентині, Франції, Бельгії, Ефіопії, Сомалі, Лівії та на Мальті). Загальна кількість мовців становить 37 млн. Літературна мова виникла на основі тосканських говірок. Помітну роль у формуванні та нормуванні літературної мови відіграла творчість Аліг'єрі Данте, Дж. Бокаччо, Ф. Петрарки. Писемність - на основі латинського алфавіту. Перші писемні пам'ятки сягають X ст. Італійська мова стала першою національною мовою в Європі.

Сардинська (сардська) мова локалізована на острові Сардинія й прилеглих до нього островах. Користуються нею майже 1,5 млн. осіб. Функціонує переважно як розмовно-побутова мова. Вважається найархаїчнішою романською мовою. Писемність - на латинській графіці.

Ретороманська мова - з 1938 р. одна з офіційних мов Швейцарської Конфедерації. Розмовляють нею понад 770 тис. осіб в Італії та 50 тис. у Швейцарії (дані 1987 р.). Дехто вважає, що існує три різні ретороманські мови: швейцарська ретороманська, тірольська ретороманська і фриульська. Писемність - на основі латинського алфавіту.

Іберо-романська підгрупа.

До неї належать іспанська і португальська мови.

Іспанська мова - офіційна мова Іспанії та 19 країн Латинської Америки. Поширена також на Філіппінах, в Африці та США. Загальна кількість мовців становить 332 млн. Одна з шести міжнародних мов, офіційна й робоча мова ООН. Має велику кількість діалектів. Літературна мова утворилася на основі кастильського діалекту. Писемність - на латинській графіці. Найдавніша писемна пам'ятка - "Пісня про мого Сіда" (1140 р.).

Португальська мова поширена в Португалії, Бразилії, в деяких країнах Африки та Азії. Загальна кількість її носіїв перевищує 170 млн. Є офіційною мовою Португальської Республіки, Федеративної Республіки Бразилії, Республіки Анголи, Народної Республіки Мозамбік, Республіки Гвінеї-Бісау, Республіки Кабо-Верде та ін. Утворилася в XII-XIV ст. внаслідок змішування говорів півночі та півдня. Нині виділяють два варіанти португальської мови - португальський і бразильський. Перші літературні пам'ятки - пісні трубадурів (кінець XII ст.). Писемність - на основі латинської графіки.

Балкано- (дако-) романська підгрупа.

До неї належать румунська та молдавська мови.

Румунська мова - офіційна мова Румунії, якою розмовляють майже 26 млн. осіб. Утворилася на основі народної латини і мов корінного населення римської провінції Дакії. Перші пам'ятки писемності належать до початку XVI ст. Графікою спочатку служила кирилиця, а з 1860 р. - латиниця.

Молдавська мова локалізована в Молдові та деяких суміжних державах. Кількість її носіїв перевищує 2,5 млн. Дуже близька до румунської, тому багато хто вважає її варіантом (діалектом) румунської. Літературна мова повністю сформувалася в другій половині XIX ст. Писемність на основі кирилиці в 1989 р. замінена латиницею.

Мертвою романською мовою є латинська, якою користувалися до VI ст. Була державною мовою Давнього Риму. Багата на літературні твори (епос, лірика, драма, історична проза, юридичні документи, ораторське мистецтво - з VI ст. до н.е.). Після утворення на її основі різних романських мов служила літературною мовою в Західній Європі в середні віки. Мовою католицької церкви залишилася до наших днів. Була і є джерелом міжнародної наукової термінології. Офіційна мова (як і італійська) держави Ватикан.

Тема 4. Фонетика. Взаємодія звуків у процесі мовлення. Фонологія.

План лекційного заняття

1. Фонетика як наука. аспекти вивчення звуків мовлення.
2. Акустичні й артикуляційні характеристики звуків. основні принципи класифікації звуків та фонетичне членування мовленнєвого потоку.
3. Позиційні та комбінаторні зміни звуків.
4. Фонетичні й історичні чергування. звукові закони.
5. Фонологія як наука. Поняття фонем.
6. Фонологічні системи мови.

1. Фонетика як наука. Аспекти вивчення звуків мовлення. Фонетика (*від гр. *phonetikos* – звуковий*) – це особлива лінгвістична дисципліна про звуки людської мови. фонетика як наука вивчає звукові засоби мови в усіх їх виявах і функціях, а також зв'язок між звуковою і письмовою формою мови (Л. Р. Зіндер).

Як складне явище звук може вивчатися у трьох аспектах:

1. акустичний / фізичний аспект розглядає звук як коливання пружного тіла у пружному середовищі. як фізичне явище звук характеризується силою (залежить від амплітуди коливань), довготою (залежить від часу коливань), висотою (зумовлюється частотою коливань), тембром (специфічним забарвленням, що складається з основного тону та шуму, їх комбінації, гармонічних обертонів і резонаторних тонів);

2. анатоמו-фізіологічний аспект передбачає вивчення процесу творення звука, склад і роботу мовленнєвого апарату;

3. лінгвістичний / соціальний аспект звуків мовлення полягає в їх відношенні до змісту мовлення, тобто виконуваної ними у процесі спілкування функції.

2. Акустичні й артикуляційні характеристики звуків. основні принципи класифікації звуків та фонетичне членування мовленнєвого потоку. Фонетика вивчає звук як фізичне й анатомо-фізіологічне явище, власне лінгвістичні властивості звуків мовлення вивчає спеціальна наукова дисципліна – фонологія.

Робота органів апарату мовлення, необхідна для утворення того чи іншого звука, називається артикуляцією (*від лат. articulare – членороздільно вимовляти*). Артикуляція звука складається з трьох фаз: екскурсії (*від лат. excursio – початок, вилазка*); витримки; рекурсії (*від лат. recursio – повернення*). Сукупність типових для носіїв даної мови навичок вимови утворює його артикуляційну базу. артикуляційна база мови тяжіє над людиною при засвоєнні нею іноземної мови і виражається в акценті (*від лат. accentus – наголос*).

Ураховуючи як акустичні, так і артикуляційні ознаки, звуки мовлення поділяються на голосні та приголосні. голосні звуки є чисто тональними, під час їх вимови інтенсивність струменя повітря слабка й напруження м'язів апарату мовлення рівномірне. при творенні приголосних звуків обов'язкова наявність шумів, виникнення перешкоди на шляху струменя видихуваного повітря; інтенсивність струменя повітря вища, ніж при вимові голосних, напруження м'язів апарату мовлення нерівномірне.

Голосні звуки класифікують за:

- горизонтальним положенням язика (рядом);
- за вертикальним положенням язика (підйомом);
- за участю губ (лабіалізацією, від лат labia - губа) в утворенні звука;
- за довготою;
- за резонатором.

Основними критеріями, за якими поділяються приголосні звуки, є:

- співвідношення голосу і шуму;
- місце утворення перешкоди;
- характер перешкоди і спосіб її подолання;
- наявність твердості та м'якості.

Усне мовлення постає у вигляді звукового ланцюга, який послідовно розпадається на такі ланки:

1. фонетичні фрази – закінчені за смыслом ланки звукового ланцюга, який знаходиться між двома значними паузами;

2. мовленнєві такти – ланки звукового ланцюга, утворені єдиним напором струменя повітря, що видихається, відділяються одна від одної короткими паузами;

3. фонетичні слова – сукупність складів, об'єднаних одним наголосом і своїм особливим значенням. сюди включаємо явище проклізи (*на[^]березі, від[^]дому*) й енклізи;

4. склади – найкоротші, відносно самостійні, ланки звукоряду.

У мовознавстві склалося кілька теорій складу (експіраторна, м'язового напруження, сонорна, тональна), однак жодна з них не дає повного і вичерпного тлумачення складу. на практиці склади розподіляють на наголошені і ненаголошені, відкриті й закриті, прикриті та неприкриті.

3. Позиційні та комбінаторні зміни звуків. Звуки мовлення, вживаючись у складі, слові чи фразі, впливають один на одного, зазнаючи при цьому змін. видозміни звуків у потоці мовлення називають фонетичними / звуковими процесами.

Фонетичні процеси виникають унаслідок впливу початку і кінця артикуляції сусідніх звуків (комбінаторні процеси) або залежно від положення звука у слові (позиційні процеси).

Комбінаторні зміни зумовлені взаємодією звуків у потоці мовлення, коли рекурсія попереднього звука тісно пов'язана з екскурсією наступного і навпаки.

Сумісна артикуляція сусідніх звуків називається коартикуляцією.

Виділяють такі типи комбінаторних процесів:

1. Акомодація (від лат. *acommodatio* – пристосування) – це тип звукових змін, при якому артикуляції сусідніх звуків (голосних і приголосних) пристосовуються одна до одної: *дезінфекція*.

виділяють прогресивну і регресивну акомодації:

- *том* (порівняйте з *там*) – регресивна акомодація;

2. Асиміляція (від лат. *assimilatio* – уподібнення) – такий тип змін, при якому з двох різних звуків утворюються два однакових (*миєшся* – *миє[с':]я*) чи близьких за артикуляцією (*легкий* – *ле[хк]ий*).

Асиміляцію характеризують за такими ознаками:

- за результатом – повну: *отдать* – *о[дд]ать*, неповну: *вокзал* – *во[гз]ал*;
- за напрямом – прогресивну: англ. *pens* – *pe[ns]* “пера, ручки”, польськ. *trzeba* – *[tʲ]eba* “потрібно”, узб. *кетди* – *ке[тт]и* “нішов”, регресивну: *молотьба* – *моло[д]ба*, нім. *sagt* – *sa[kt]* “говорить”;
- за положенням звуків – контактну (суміжну), дистанційну (несуміжну): *чечевиця* – *[с]о[ч]евиця*, *котлета* – прост. *[к]а[к]лета*.

типовим випадком прогресивної дистанційної асиміляції є сингармонізм голосних, що широко представлений у тюркських і фінно-угорських мовах: тур. *at* “кінь” – *atlar* “коні”; *sev* “люби” – *sevtek* “любити”.

3. Дисиміляція (від лат. *dissimilatio* – розподібнення) – такий тип змін, при якому з двох однакових або близьких за артикуляцією звуків виходять, різні чи більш далекі за артикуляцією звуки.

виокремлюють дисиміляцію:

- регресивну (*коридор* – розм. *ко[л]ідо[р]*) і прогресивну (ісп. *marmer* – *ma[r]mo[l]* “мармур”);
- контактну (*компанія* – прост. *ка[нп]анія*) і дистанційну (ст. руськ. *феврарь* – *фев[р]а[л]ь*).

у фонетиці трапляються й інші види комбінаторних змін, що базуються на описаних вище:

- гаплогія (випадіння одного з двох однакових звуків або складів): *стипендія* (від лат. *sti/pe/* – “милостиня”, “подаєння” і */pe/ndere* – “платити”), *трагікомедія* (*трагі/ко/-* і *ко/медія*);
- метатеза (перестановка звуків): нім. *meller* “тарілка” – ст. руськ. *талерка*, укр. *тарілка*; нім. *futteral* – “футляр” – футляр;
- епентеза (вставка звуків (епентетичних): *радіо* – прост. *радіво*; *фіалка* – прост. *фіялка*);
- протеза (поява звуків (протетичних) на початку слова):
- дієреза (викидка звуків): *солнце* – *сонце*, болг. *позоришни* “театральний” – *позориште* “театр”;
- стяжіння – злиття двох звуків в один: *умивається* – *умиває[ц':]я*, *сміється* – *сміє[с':]я*.

Позиційні зміни звуків зумовлені позицією їх у слові, місцем і характером наголосу. До них відносяться:

1. Приглушення дзвінкх приголосних в абсолютному кінці слова, яке відбувається в болгарській, німецькій, узбецькій мовах: нім. *brand* “пожар, опік” – *bran[t]*, узб. *мактаб* “школа” – *макта[п]*.

2. Редукція – ослаблення голосних у ненаголошених складах. виділяють редукцію:

- якісну: (в укр. мові /e/, /o/: село – село, зозуля – зозуля; нім. *sehen* “бачити” – *seh[ʃ]n*;
- кількісну.

4. Фонетичні та історичні чергування. звукові закони. Комбінаторні та позиційні фонетичні зміни звуків мовлення призводять до чергувань звуків. виділяють два види чергувань звуків – фонетичні (живі, діючі) й історичні (мертві, недіючі).

Живими / фонетичними чергуваннями називаються зміни звуків у потоці мовлення, зумовлені сучасними фонетичними процесами з / с про[з']ба - про[с']ба і с / з ро[з] - ро[с].

Історичні (традиційні, морфологічні) чергування – це ототожнення різних звуків мови в одній і тій же морфемі; ці чергування зумовлені дією давніх фонетичних процесів, які зараз не діють: с / ш (*ни[с]ати – ни[ш]у*), ст / т (*мести - мету*).

Звуки мовлення зазнають змін за певними правилами, яких дотримуються усі мовці певної мови.

Зміни звуків за певними правилами отримали назву звукового (фонетичного) закону. звуковий закон – це формула / правило регулярних звукових змін, властивих певній мові, групі споріднених мов (закон відкритого складу у спільнослов'янській і давньоруській мовах).

5. Фонологія як наука. поняття фонем. Вивчення звуків виключно з акустичного й анатомо-фізіологічного боку було б недостатнім без включення лінгвістичного (соціального) аспекту. Цей аспект звука вивчає спеціальний розділ лінгвістики – фонологія (*від гр. *fone* – “звук” і *logos* – “слово, вчення”*). фонологія як наука розвивається з кінця хіх ст. у працях представників казанської лінгвістичної школи І. О. Бодуена де Куртене, В. А. Богородицького, М. В. Крушевського, у роботах л. в. щерби. значний внесок у розвиток фонології зробили представники празької лінгвістичної школи (М. С. Трубецької “Основи фонології”).

Центральне місце у фонології посідає вчення про фонему. фонема (*від гр. *fone* – “звук”*) – це мінімальна звукова одиниця мови, здатна відрізнити звукові оболонки різних слів і морфем. Фонемі співвідносні зі звуками, але не тотожні їм: звук – одиниця мовлення, а фонема – одиниця мови. фонема – це загальне (абстрактне), що виявляється в різноманітних конкретних реалізаціях, тобто звуках. Кількість звуків у мовленні безмежна, кількість фонем у мові обмежена, науково визначена.

Фонема є мінімальною неподільною одиницею мови, що виконує конститутивну, будівельну, інтеграційну й дистинктивну (розпізнавальну) функції. Фонема як одиниця функціонального плану реально існує у вигляді різноманітних звуків, які прийнято називати алофонами (від гр. *allos* – інший і *phone* – звук), чи варіантами фонемі.

Головний вияв (інваріант) фонемі – це її реалізація в ізольованій позиції або сильній позиції (позиції максимальної диференціації).

Позиційний варіант – це реалізація фонемі, зумовлена її позицією у слові, напр.

Комбінаторним варіантом є реалізація фонемі, зумовлена впливом сусідніх звуків, напр.: *шити* – <ш:>*ити*.

Факультативний варіант – можлива, але не обов'язкова реалізація фонемі, напр.: *r* у німецькій мові в будь-якій позиції може реалізовуватися як передньоязикове <r> або як увулярне “картаве” <ʀ>. свою функцію розпізнавання слів або форм слів фонемі виконують на основі наявності в них диференційних, тобто розпізнавальних ознак. ці ознаки виділено у фонемах унаслідок протиставлення одна одній у системі тієї чи іншої мови. У німецькій, французькій, англійській такого протиставлення немає. при наявності в мові пар фонем, що відрізняються однією фонологічною диференціальною ознакою,

утрата

її

у

слабкій позиції призводить до нейтралізації фонологічного протиставлення: один і той же звук мовлення виступає представником двох або кількох різних фонем <т> репрезентує фонемні <т> і <д> .

6. Фонологічні системи мови. Дуже важливою особливістю фонем є її належність до звукової будови конкретної мови, її фонологічної системи.

Фонологічні системи мов відрізняються:

- кількістю фонем (гавайська мова – 13 фонем, німецька – 36, англійська – 40-44, українська – 41-45, абхазька – 71);
- співвідношення голосних і приголосних (французька мова – 18 голосних / 17 приголосних, німецька – 15 / 18 + 3;
- організацією фонемних груп;
- складом фонологічних пар і рядів;
- функціонуванням фонем у потоці мовлення;
- співвідношенням фонем при їх чергуванні.

Щодо виділення фонем у мові серед дослідників немає єдності в поглядах. наприклад, не з'ясовано статус українських голосних <и> та <і>. відомо, що <и> знаходиться в позиції після твердих приголосних, а <і> після м'яких чи напівм'яких. в історії вітчизняного мовознавства виділяються два основні напрями – московська і ленінградська фонологічні школи. з погляду ленінградської фонологічної школи, що надає перевагу фізичному, а не функціональному аспекту фонем, напр.: укр. <и> та <і> – слід визнати алофонами однієї фонемі. представники лфш (Л.В. Щерба, Л.Р. Зіндер, М.І. Матусевич) вважають, що фонему потрібно розглядати як автономну від морфеми власне фонетичну одиницю. фонемі визначаються як звукові типи реальних звучань (у слові *в/о/л* голосна фонема <о>, а у слові *в/о/л/ы* вже <а>). представників московської фонологічної школи виділяє морфологічний підхід до фонемі, тобто розуміння її як мінімального звукового елемента у складі морфеми (у словах *в/о/л* і *в/о/л/ы* виділені звуки є виявами однієї фонемі <о>). згідно з цим поглядом, фонема – це функціональна фонетична одиниця, представлена певними звуками, що чергуються.

Література

1. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К.: Академія, 2000. – С. 102 – 162.
2. Мізін К.І. Вступ до мовознавства. - Кременчук: Вид-во КНУ, 2011. – С. 18-24.
3. Швачко С.О., Кобякова І.К. Вступ до мовознавства. – В.: Нова Книга, 2006. – С. 34 – 57.

Тема 5. Лексикологія. Слово як предмет лексикології

План лекційного заняття

1. Слово як предмет лексикології.
2. Основні ознаки слова. слово і морфема. Слово й лексема.
3. Лексичне значення слова. Типи лексичного значення.
4. Моносемія і полісемія.
5. Омонімія.

1. Слово як предмет лексикології.

Слова у споріднених і дистантних мовах характеризуються спільними рисами, які прийнято називати універсальними. Слова мають плани змісту та вираження, властиву їм дистрибуцію. “Пустих” слів у мовах світу не існує. Доказом цього можуть бути зсуви буквеного образу слова (наприклад, *стіл – літс*), що призводить до порушення структурної, матеріальної та змістовної сторін, отже, позбавляє слово статусу одиниці мови.

Слова позначені багатовимірністю. Спільним для слів є те, що вони мають не тільки зміст, але й структурні особливості, об’єднуються в семантичні поля, утворюють фразеологічні одиниці, використовуються у термінологічній і нетермінологічній лексиці, функціонують у різних стилях.

Наявність спільних рис у словах різних мов свідчить про специфіку їх лексичних систем. Єдність мови і мислення, з одного боку, їх нетотожність - з іншого, є одним із базових положень у теорії про мову. Слово, “народжуючись” з поняттям, створює можливість узагальнення і абстрагування. Універсальним є те, що думка завжди шукає своє мовне вираження.

Слово як предмет лексикології. Сукупність усіх слів певної мови утворює її словниковий склад (лексичну систему). Наука про словниковий склад мови, його функціонування в мовленні та в історичному розвитку називається лексикологією (*від гр. *lexikos* – “словниковий” і *logos* – “наука, вчення”*).

Із лексикологією пов’язані: семасіологія (семантика) – учення про значення слів і про змінювання цих значень; ономасіологія – учення про назви, позначення предметів, про вираження понять засобами мови; етимологія – учення про походження й первинне значення слів; лексикографія – прикладна наука про методи опису лексики та принципи укладання словників; фразеологія – учення про лексикалізовані сталі сполучення слів; ономотологія – учення про власні імена та ін.

Слово – це фонетично і граматично оформлена основна значуща одиниця мови, яка характеризується самостійністю, лексико-граматичною співвіднесеністю та відтворюваністю в мовленні як готова цілісна структурно-семантична одиниця.

Будь-яке слово є єдністю форми та змісту, звучання і значення. У процесі спілкування виділяють:

- фонетичне слово – звукоряд, матеріальний вияв слова;
- предмет, який називається словом;
- зміст, смисл, який слово викликає в нашій свідомості.

Отже, слово (1) називає / позначає предмет, (2) слово має смисл, (3) смисл відображає властивості предмета у свідомості людини. весь цей комплекс є трьома елементами, а зв’язки між ними і формують значення слова:

предмет поняття
(денотат, референт) (сигніфікат)

Визнаючи нерозривний зв’язок слова та поняття, не можна ототожнювати їх з таких причин:

- поняття є категорією логіки, категорія загальнолюдська, слово – категорія конкретної мови;
- поняття виражається через слово, але не всяке слово виражає поняття;
- у більшості слів (крім термінів) лексичне значення ширше від поняття, тому що включає в себе емоційну й соціальну оцінки.

2. Основні ознаки слова. Слово, морфема й лексема. Лексема – це слово, яке є структурним компонентом мови, одиницею лексичної системи (окреме слово) у сукупності властивих йому форм словозміни та значень у різних контекстах. На відміну від морфем – мінімальних значеннєвих одиниць мови – слову притаманна самостійність.

Історично й соціально зумовлений зв'язок між звуковим вираженням слова та копією / образом предмета, який позначається даним словом, називається лексичним значенням слова.

3. Лексичне значення слова. Типи лексичного значення. Виділяють (за В. В. Виноградовим) три головні типи лексичних значень:

1. номінативне. це лексичне значення, яке безпосередньо пов'язане з відображенням у свідомості предметів, явищ, відношень об'єктивної дійсності (*дім, учень, вітер*);

2. фразеологічне зумовлене значення є таким, що існує чи утворюється тільки у складі фразеологічної одиниці (*летіти кулею* – обидва компоненти цього сталого словосполучення набувають значення “швидкість”);

3. синтаксично зумовлене значення – значення, якого набуває слово тільки в певній синтаксичній функції, позиції (він у нашій групі *маяк* – “кращий студент”).

Лексичні значення розподіляються також:

- залежно від їх відношення до предметів і явищ об'єктивної дійсності: номінативні, вказівні (сигнальні), комунікативні; прямі й переносні; конкретні й абстрактні;

- залежно від їх відношення до свідомості: термінологічні і загальні, образні й безобразні, емоційні та неемоційні;

- за ознакою зв'язку слова з іншими словами в межах однієї мови: синонімічні й антонімічні, моносемічні й омонімічні, немотивовані та мотивовані.

4. Моносемія і полісемія. У мові слово може мати одне значення (є монолексичним) або кілька значень (є полісемічним), напр.: в англійському *to do* “робити” – 16.

Багатозначність / полісемія (від гр. *poly* – багато і *sema* – знак) слова – це продукт історичного розвитку мови. похідні слова, як правило, виникають унаслідок перенесення назви з одного предмета на інший. виділяють:

1. перенесення, що ґрунтується на схожості ознак – метафора (від гр. *metaphora* – перенесення): *ніжка стільця, твердий характер*;

2. перенесення назви на основі суміжності предметів у просторі чи в часі – метонімія (від гр. *metonymia* – перейменування): *прочитати шевченка, уважна аудиторія*;

3. перенесення назви за схожістю функції: *сторож* “прилад, що запобігає збіганню молока”, нім. *wagen* “вагон” походить від слова *wagen* – “віз”;

4. перенесення назви цілого предмета на його частину – синекдоха (від гр. *synekdoche* – співвіднесеність) – різновид метонімії: *він скрізь руку має*.

У процесі історичного розвитку мови значення слова може розширюватися (фронт, малиновий, англ. *spleen* “хандра, лють” має основне значення “селезінка”) або звужуватися (*шофер, злодій, чеськ. dobytek* “худоба”).

5. Омонімія. Омоніми (від гр. *homos* – однаковий і *oputa* – ім'я) – слова, які мають однакову форму, але різні значення. у мові виділяють: лексичні або власне омоніми – різні за значенням слова, звуковий склад яких збігається в усіх формах: *ключ* “відмичка” і *ключ* “джерело”, англ. *arm* – “рука” і *arm* – “зброя”; омофони, чи фонетичні омоніми (збігаються за звучанням, але різні за написанням):

англ. *lead* [led] – “свинець” і *lead* [li: d] – “вести”.

Полісемію (багатозначність) слова не слід змішувати з омонімією.

Омоформи (збігаються за звучанням і написанням тільки в одній чи кількох граматичних формах: *три* – *три*, *мати* – *мати*).

Омоніми з’являються у мові в результаті:

- розпаду полісемії (*піонер* – “першопроходець”);
- словотворення (*голубець* – “їжа” і *голубець* – “фарба”);
- історичної зміни звукового складу слова;
- запозичення слів (*брак* – з нім. *brack* – “бракований продукт, з вадою” і рос. *брак* – від ст. руськ. *брати* – “супружество”).

У мовознавстві існують такі основні критерії розмежування омонімії і полісемії:

1. особливістю омонімів є те, що вони хоч і мають однаковий звуковий склад, проте за своїм значенням нічим не зв’язані (*бал* – *свято*, *бал* – *оцінка*). багатозначні слова хоч і мають два і більше значень, однак усі значення групуються навколо основного – прямого, перебуваючи з ним у логічному внутрішньому зв’язку (*земля* – *поверхня землі*, *суша*, *земельна ділянка*);

2. це утворення синонімічних рядів. якщо утворюється два синонімічних ряди, то ми маємо два омоніми, напр.:

бродити – (1) хлопець (ходить, швендяє, тиняється, суне); (2) пиво (грає, піниться, шумує);

3. морфологічний – добір споріднених (чи похідних) слів, напр.:

термін – 1) проміжок часу; 2) поняття в галузі (термінологія);

4. лексикографічний – за словником (*бал¹*, *бал²*).

Лексико-семантичні угруповання слів. Слова в мові живуть не ізольовано, а об’єднуються в різні групи, створюючи лексичну систему мови. лексична система є внутрішньо організованою сукупністю одиниць мови, які пов’язані між собою певними відношеннями:

1. смислової схожості (синоніми);

2. смислової протилежності (антоніми);-

3. включення (родо-видові: *дерево* – *сосна*);

4. відношення однорідності (підпорядковані одне одному поняття, що входять до одного родового: *сосна* – *ялина* – *кедр*);

5. наявності (предмет і його частина; ознака, пов’язана з нею дія: *сосна* – *шишка*, *хвоя*, *рости*; *скрипка* – *скрипаль*).

Слова в різних мовах утворюють різні мікросистеми, які і створюють специфіку певної мови у сфері лексики. пари / трійки слів, пов’язані вказаними вище відношеннями утворюють системні угруповання:

• синонімічний ряд: *гарячий*, *жаркий*, *спекотний* та ін.;

• антонімічні пари: *гарячий* – *холодний*;

• семантичне поле (лексико-семантичну групу): ряди синонімів із головними словами *гарячий*, *холодний*, *теплий* утворюють семантичне поле з загальним значенням “температурне відчуття”. багатозначні слова зі своїми різними значеннями входять у різні семантичні поля, напр.: спортсмени *пробігали* повз трибуну (рух); стежина *пробігала* серед високих хлібів (місцезнаходження).

Синонімія. види синонімів. синонімічні ряди слів. Синоніми (*від гр. *synonymos* – одноіменний*) – це слова близькі / тотожні за значенням, що виражають одне і те саме поняття, але відрізняються відтінком значення чи стилістичним забарвленням або і тим і іншим.

Для синонімів характерні дві основні ознаки: здатність означати те саме поняття; вони чимось відрізняються між собою, мають якісь відтінки, що стосується значення чи

стилістичної характеристики. відтінки бувають: семантичними (*завірюха, віхола*); емоційними (*ворота, брама*); стилістичними (*суверенітет, незалежність*).

Група слів, об'єднаних синонімічними відношеннями, називається синонімічним рядом, синоніми групуються навколо стрижневого слова – домінанти: одяг – плаття, сукня, костюм, убрання, шати. у мові виділяють:

- абсолютні синоніми (лексичні дуплети): *бегемот – гіпопотам, мовознавство – лінгвістика*;

- семантичні (ідеографічні) синоніми: *бій, битва, січ, баталія*, нім. *fluЯ* – “річка” і *strom* – “ріка”.

- стилістичні синоніми: нім. *frhling* (нейтр.) і *lenz* (поет.);

- семантико-стилістичні синоніми: *пуди – дудлити*.

Окремо виділяють контекстуальні синоніми – це слова, за якими у мові закріплені одні лексичні значення, а в певному контексті вживаються з іншим лексичним значенням, яке власне і синонімізується (*молоти, товкти, плести*). ці слова вживаються як контекстуальні синоніми до слова говорити, але їх не можна розглядати як лексичні.

Різновиди контекстуальних синонімів: перифрази – це описові звороти, які вживаються у мові і за допомогою яких передається зміст того чи іншого слова або виразу (*лев – цар звірів, і. франко – каменярь*); евфемізми – це описовий зворот, часто словосполучення, що приховано передає назву предмета, явища, істоти, особи справжнє ім'я чи назву, боячись його назвати (*брехня – неправда, чорт – нечистий*). евфемізми часто поширюються у художньому і розмовно-побутовому стилі.

Синоніміка мови розвивається поступово, поповнюючись за рахунок:

а) створення нових слів на основі старих (*згадати, нагадати, пригадати*);

б) запозичення слів (*асиміляція – уподібнення*);

в) поява слів із різним емоційно-стилістичним забарвленням: *померти – попрощатися з життям, скласти голову*.

Антонімія. Антоніми (від гр. *anti* – проти і *опута* – ім'я) – це різні за звучанням слова, що виражають протилежні, але співвідносні одне з одним поняття: *правда – брехня, добрий – злий, легко – важко, почати – закінчити*. об'єднуються в антонімічні пари не всі слова, а лише ті, які мають якісні характеристики (*високий – низький*). крім різнокореневих, трапляються антоніми однокореневі: *вхід – вихід, налити – вилити, наземний – підземний*.

Багатозначні слова вступають в антонімічні зв'язки з кожним зі своїх значень: *тихий* голос – *гучний*, *тиха* їзда – *швидка*, *тиха* вулиця – *шумна*, *тиха* людина – *буйна* та ін. Антоніми класифікуються за значенням: 1) контрарні – позначають протилежні поняття, що мають «якісного посередника» (*молодий – літній – старий*); 2) комплементарні – передають абсолютну протилежність, без можливих виявів додаткової ознаки (*жонатий – холостий*); 3) векторні – позначають протилежні поняття щодо руху (*вперед – назад, увійти – вийти*).

Протилежні значення можуть історично розвиватися в одному й тому самому слові (явище енантіосемії): *напевне* “мабути” – *напевне* “можливо”. антонімам мовним протиставляються антоніми мовленнєві, чи контекстуальні антоніми: “у наших жилах *кров*, а не *водиця*” (В. Маяковський).

Стилістичне розшарування словникового складу мови. Слова можуть протиставлятися як за граматичними і лексико-семантичними ознаками, так і за сферою вживання. у словниковому складі будь-якої мови виділяють два основні шари: загальноновживану лексику і лексику, обмежену у своєму вживанні певними стилями мови і мовлення.

До загальноновживаної лексики відносяться слова, без яких не можливе спілкування в жодній сфері людської діяльності. загальноновживана лексика є тим фоном, на якому виділяються обмежені у своєму вживанні слова.

Стилістично забарвлена лексика передусім поділяється на книжну і розмовну. Книжна лексика використовується переважно в літературно-писемній мові (науковій літературі, документах, художній літературі). у ній виділяється:

- термінологічна лексика: *фонема, морфема, синтагма*;
- історизми й екзотизми: *забрало, князь*;
- архаїчна лексика: *зениці, перст*;
- поетична лексика: *діва, ангел, чорні / сині очі, голуби*.

Розмовна лексика використовується насамперед у невимушеній бесіді, переважно на побутову тему. у ній виділяється:

- просторічна лексика: *доця, картошка, башковитий*;
- вульгаризми і жаргонізми: *морда, тачка, дід*;
- діалектна лексика: *бутля, кип'ячка*.

Термінологія та спеціальна лексика. Термін – це слово або словосполучення, яке виражає чітко окреслене поняття з певної галузі науки, техніки. галузь, яка вивчає терміни називається термінологією. Характерні ознаки термінів: однозначність, нейтральність (відсутність стилістичних відтінків), спеціалізація (у певній сфері). Класифікація термінів за: структурою – прості, складні; за походженням – власне мовні, запозичені; за сферою функціонування – загальнонаукові, власне наукові

Література

1. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К.: Академія, 2000. – С. 181–202.
2. Мізін К.І. Вступ до мовознавства. - Кременчук: Вид-во КНУ, 2011. – С. 24- 47.
3. Швачко С.О., Кобякова І.К. Вступ до мовознавства. – В.: Нова Книга, 2006. – С.

4

– 27.

Тема 6. Фразеологія й етимологія

План лекційного заняття

1. Поняття про фразеологізм.
2. Проблема фразеологічного значення.
3. Класифікація фразеологізмів.
4. Основні джерела виникнення фразеологізмів.
5. Етимологія і її принципи. Деетимологізація. Народна етимологія.

Фразеологія (від гр. *phrasis* "вираз" і *logos* "наука") - 1) сукупність фразеологізмів даної мови; 2) розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови.

Предметом фразеології як науки є дослідження природи фразеологізмів і їх ознак, а також виявлення закономірностей функціонування їх у мові.

- 1. Поняття про фразеологізм.**
- 2. Проблема фразеологічного значення.**
- 3. Класифікація фразеологізмів.**
- 4. Основні джерела виникнення фразеологізмів.**

Фразеологізми - стійкі словосполучення. Це готові сполучення слів, які не створюються в мовленні подібно до вільних словосполучень (новий костюм, великий будинок, читати газети, йти до школи), а відтворюються: якщо мовцеві необхідно вжити фразеологізм, то він його вилучає, як і слово, в готовому вигляді зі свого фразеологічного запасу, а не буде його заново.

Щоб усвідомити різницю між фразеологічними й вільними словосполученнями, порівняємо фразеологізм кури не клюють і вільне словосполучення кури не клюють.

Фразеологізм кури не клюють.

Кожне слово зокрема не має власного значення; значення притаманне фразеологізму в цілому.

У нього грошей кури не клюють.

Переставити слова не можна, бо перестановка слів руйнує фразеологізм.

*У нього грошей не клюють кури. Кури у нього грошей не клюють.

Від компонентів словосполучення не можна утворити зменшувальні (пестливі) форми.

* У нього грошей курочки не клюють

вільне словосполучення

кури не клюють.

Значення складається зі значень слів, що входять до словосполучення.

Це зерно кури не клюють.

Перестановка слів допускається, і вона не впливає на значення словосполучення.

Це зерно не клюють кури. Кури це зерно не клюють.

Від компонентів словосполучення можна утворити зменшувальні (пестливі) форми.

Це зерно курочки не клюють.

У середину словосполучення не можна вставити якоесь слово.

* У нього грошей кури зовсім не клюють.

У середину словосполучення можна вставити якоесь слово.

Це зерно кури зовсім не клюють.

Таким чином, фразеологізми характеризуються відтворюваністю, цілісністю значення, стійкістю, непроникністю. Достатньо навіть однієї з перелічених ознак, щоб вважати словосполучення фразеологізмом. Усі ці ознаки зближують фразеологізм зі словом. Переважна більшість фразеологізмів еквівалентна окремому слову, і, як окремі слова, фразеологізми виступають у ролі єдиного складеного знака: нуль без палочки - ніщо; кирпу гнути - гордувати; на руку ковінька = вигідно; без року тиждень = недавно; ні кола ні двора = нічого; пекти раків = червоніти; кіт наплакав = мало; лізти в вічі - набридати; англ. to skate on thin ice (буквально "кататися на тонкому льоді") = to risk "ризикувати" а mare's nest (буквально: "кобиляче гніздо") = fable "небилиця"; нім. in Wasser fallen (буквально: "впасти у воду") = zerrüttet werden "розстроїтися"; фр. piger un chien (буквально: "уколоти собаку") = sommeiller "задрімати".

На відміну від вільного словосполучення, де кожне повнозначне слово є окремим членом речення, фразеологізм у цілому виступає єдиним членом речення.

Із вільним словосполученням фразеологізм зближується тим, що складається з окремих слів, тобто є нарізнооформленим. Слово має один наголос, а фразеологізм має стільки наголосів, скільки є в ньому повнозначних слів.

Отже, фразеологізм, із одного боку, зближується зі словом, а з іншого - зі словосполученням. Виходячи з вищенаведених характеристик, можна дати таке визначення фразеологізму:

Фразеологізм - відтворювана одиниця мови з двох або більше слів, цілісна за своїм значенням і стійка за складом та структурою.

Фразеологізми є знаками вторинної номінації, де образ словосполучення, його первинна мотивація переносяться на нову (іншу) ситуацію. Через те фразеологізмам притаманна образність. Порівняємо речення: Йому цей капелюх не потрібен і Йому цей капелюх так потрібен, як рибі зонтик (як корові сідло, як п'яте колесо до воза). При використанні цих фразеологізмів разом із значенням непотрібності на поверхню спливає яскрава внутрішня форма (образ, гештальт) цих фразеологізмів.

Очевидно, колись усі фразеологізми були вільними словосполученнями. Вільне словосполучення, потрапляючи в інший, не характерний для нього контекст, набуває переносного значення (пор. грати першу скрипку а симфонічному оркестрі і грати першу скрипку в компанії бізнесменів;). Постійне вживання словосполучення в прямому й переносному значеннях зумовлює усталення фразеологізму. Водночас, для того щоб словосполучення стало фразеологізмом, необхідно, щоб хоч одне зі слів повністю або частково втратило вільне значення (солом'яна вдова, дерев'яний рубль, яловий професор). Перетворенню вільних словосполучень у фразеологічні сприяє й частота їх вживання в певні періоди, пов'язана з актуальністю виражених ними понять у той чи інший період (холодна війна, оксамитова революція, пражська весна тощо).

Іншим джерелом виникнення фразеологізмів є запозичення. Запозичені фразеологізми можуть виступати як у перекладеному, так і в оригінальному вигляді: час - гроші (англ. time is money), синя панчоха (англ. blue stocking), бути чи не бути (англ. to be or not to be), лат. contra spem spero "без надії сподіватись", memento mort "пам'ятай про смерть", aima mater "мати-годувальниця", tabula rasa "витерта (чиста) дошка", фр. C'est la vie "таке життя".

У науці існує проблема складу фразеології. Одні мовознавці до неї відносять лише номінативні форми, тобто словосполучення. Інші, котрі дотримуються широкого розуміння фразеології, сюди відносять й комунікативні форми - крилаті вирази у формі речень.

Кожна мова відзначається своєю оригінальною фразеологією, що пов'язано з неповторністю побуту, звичаїв, культури та й загалом ментальності народу. У фразеології ще більшою мірою, ніж у лексиці, відображено національну картину світу. Фразеологізми з одним і тим самим значенням у різних мовах мають неоднакову внутрішню форму (мотивацію). Пор. укр. сам на сам (на чотири ока), фр. tête à tête "голова з головою", англ. face to face "обличчя до обличчя", нім. unter vier

Augen "між чотирма очима"; укр. спасти на думку, укр. бути напідпитку, англ. to have a drop in one's eye (буквально: "мати краплину в одному оці"); укр. коли рак свисне, англ. when the pigs fly (буквально: "коли свині літатимуть"), фр. attendez-moi sous l'orme (буквально: "почекайте мене під в'язом"); укр. говорити про Химині кури, англ. to talk of a dog's hind leg (буквально: "говорити про задню ногу собаки"); укр. у сорочці родитися, англ. to be born with a silver spoon in one's mouth (буквально: "народитися зі срібною ложкою в роті"), нім. Schwein haben (буквально: "свиню мати").

Національна своєрідність фразеології і в тому, що в ній зафіксовано реалії життя народу, його історії тощо: укр. на рушник стати, дістати гарбуза, передати куті меду, облизати макогона, наче набігла татарська орда, реве як орда в таборі, висипався хміль із міха, до булави треба голови, язик до Києва доведе, тощо.

Існують різні класифікації фразеологізмів. Найвідомішою є класифікація фразеологізмів за ступенем злютованості їх компонентів, яку розробив французький мовознавець Ш. Баллі .

За цією класифікацією фразеологізми поділяють на фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення.

Фразеологічні зрощення - семантично неподільні фразеологічні одиниці, значення яких не впливає зі значень їх компонентів.

Наприклад: собаку з'їсти "бути майстром у якійсь справі". Тут власні значення слів собака і їсти не відіграють жодної ролі, бо неможливо пояснити, чому знання й досвід передбачають поїдання собак.

До фразеологічних зрощень належать такі фразеологізми, як укр. точити лясси (баляндраси) "вести пусті розмови", пекти раків "червоніти від сорому", дати кучми

"побити", підсунути свиню "підступно завдати прикроців комусь", збити з пантелику "викликати розгубленість у кого-небудь, дезорієнтувати"; польськ. *das deba* "втекти" (буквально: "дати дуба"), англ. *a fishy story* "видумка" (дослівно: "риб'яча розповідь, казка"), *to show the white feather* "злякатися" (буквально: "показати біле перо").

Фразеологічні зрощення називають ще ідіомами (від гр. *idioma* "самобутній зворот"), під якими розуміють фразеологізми з повною втратою внутрішньої форми. Пояснити, як склалося значення ідіом, - складна етимологічна проблема. Так, наприклад, англ. *tit to tat* має значення "око за око", але пояснити, що означають слова *tit i tat*, ніхто не може.

Ідіоми неможливо дослівно перекласти на іншу мову. До ідіоми в іншій мові можна лише відшукати ідіому-відповідник, якщо така є, або перекласти її одним словом чи вільним словосполученням. Скажімо, англ. *skeleton in the cupboard* перекладається як "сімейна таємниця", хоч дослівний переклад - "скелет у буфеті", англ. *to wear one's heart on one's sleeve* перекладається як "бути відкритим, відвертим", хоча дослівний переклад - "носити серце на рукаві".

Фразеологічні єдності-семантично неподільні фразеологічні одиниці, цілісне значення яких умотивоване значенням їх компонентів.

Значення фразеологічної єдності виникає внаслідок узагальненого переносного значення вільного словосполучення. Це результат образного метафоричного переосмислення словосполучення. Як приклади можна навести такі фразеологічні єдності: зробити з мухи слона "перебільшити щось", пальцем не ворухнути "нічого не зробити", мілко плавати "не мати достатніх здібностей, сил, знань для певної справи; погано розумітися на чомусь", прикусити язика "замовчати", тримати камінь за пазухою "приховувати ненависть до кого-небудь; готувати помсту", гнути спину "важко працювати", плисти за течією "пасивно підкорятися обставинам".

Як бачимо, для фразеологічних єдностей характерна семантична двоплановість. В окремо взятих ізольованих від контексту таких зворотах не можна однозначно встановити їх семантику, бо такі словосполучення можуть уживатися як вільні у прямому значенні і як фразеологічні в переносному, тобто вони є омонімічними. Наприклад: Стоматолог закінчив примірку і поклав зуби на полицю. Гроші вичерпались, і йому довелося на деякий час покласти зуби на полицю; Плисти за течією ріки значно легше, ніж проти течії. Він усе своє життя плыв за течією, ніколи не чинив спротиву. Дівчина намилила голову, а потім змила її теплою водою. На зборах йому добре намилили голову.

Фразеологічні сполучення - звороти, в яких самостійне значення кожного слова є абсолютно чітким, але один із компонентів має зв'язане значення.

Наприклад: брати участь, досада бере, розквасити ніс; англ. *to break silence* "порушити мовчання", *to make friends* "подружитися"; нім. *die Kraft nehmen* "позбавити сил", *das Wort ergreifen* "брати слово".

У кожному наведеному звороті всі слова мають своє значення, але одне зі слів реалізує таке значення, як правило, тільки в цьому звороті. Так, скажімо, слово розквасити реалізує значення "розбити до крові" лише зі словами ніс, обличчя та їх синонімами. Слово брати має значення "проймати" тільки у сполученнях зі словами досада, злість (не можна сказати радість бере, щастя бере тощо).

Ті мовознавці, що дотримуються широкого розуміння фразеології, тобто відносять до неї комунікативні одиниці (речення) і будь-які влучні (крилаті) фрази, виділяють четвертий тип фразеологізмів - фразеологічні вирази.

Фразеологічні вирази - стійкі за складом і вживанням семантично подільні звороти, які складаються повністю зі слів із вільним значенням.

Фразеологічні вирази - це прислів'я, приказки, афоризми відомих політиків, письменників, діячів науки й культури: Не все золото, що блищить; Крапля камінь точить; Сім раз відмір, один відріж; І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь (Т. Шевченко); Караюсь, мучусь, але не каюсь (Т. Шевченко); Боріться - поборете (Т. Шевченко); Лиш боротись - значить жити (І. Франко); Та є печальна втіха далєбі; комусь на світі гірше, ніж тобі (Ліна Костенко); Любви все возрасты покорны (О. Пушкін); Перейти рубікон (Цезар); У здоровому тілі здоровити дух (Ювенал); Вірю, бо це абсурд (Августин); Гроші не пахнуть (Веспасіан); Добрим и намірами вимощене пекло (С. Джонсон); Блажен муж, що не йде на раду нечестивих (Біблія).

Фразеологізми - це майже завжди яскраві, образні вирази. Вони є важливим експресивним засобом мови. Кожна культурна людина повинна володіти цим скарбом літературної мови.

5. Етимологія і її принципи. Деетимологізація. Народна етимологія.

Етимологія - розділ мовознавства, який вивчає походження слів. Слово етимологія вживається також у значенні "походження слова". Завдання й основна мета етимології — знайти й пояснити давні (первинні) значення та форми слів. Важливим поняттям етимології є внутрішня форма, тобто спосіб мотивації слова, семантична й структурна співвіднесеність морфем, із яких воно складається, з іншими морфемами. НАУКОВА ЕТИМОЛОГІЯ пов'язана з порівняльно-історичним методом і ґрунтується на шести принципах: **фонетичному** (передбачає врахування фонетичних законів, тобто встановлених закономірностей звукових змін і всередині мови, і в групі споріднених мов), **семантичному** (зобов'язує дослідника відшукати спільність у значеннях етимона й етимологізованого слова, враховуючи закономірності семантичних змін), **словотвірному** (передбачає з'ясування морфемної структури слова), **генетичному** (полягає в зіставленні слів тільки споріднених мов, тобто в забороні виходити за межі мовної сім'ї), **речовому** (передбачає звернення до позначуваних словом реалій і речей, до етнографії.) і **просторовому**. (полягає в урахуванні географічної локалізації слова, що може допомогти встановити, з якої мови запозичене слово.).

НАРОДНА (ПОБУТОВА) ЕТИМОЛОГІЯ — етимологізування за першим випадковим співзвуччям, без врахування фонетичних законів, способів переходу значень, морфемного складу та його змін і переосмислення невідомого (незрозумілого) чи маловідомого слова за випадковою подібністю з відомим і зрозумілим, що призводить до хибного встановлення внутрішньої форми, а часто й до фонетичного "спотворення" слова. Втрату словом своєї внутрішньої форми, тобто етимологічних зв'язків із спорідненими словами (відповідно й первинного значення), називають **деетимологізацією**.

Тема 7. Граматика. Способи вираження граматичних значень. Синтетичні й аналітичні мови

План лекційного заняття

1. Граматична будова мови як предмет граматики. морфологія і синтаксис. словотвір і граматика.
2. Граматичне значення слова в його зіставленні з лексичним.
3. Структура слова. класифікація морфем. історична змінюваність морфемної будови слова.
4. Граматична форма слова.

5. Способи вираження граматичних значень (афіксація, внутрішня флексія, чергування звуків, наголос, інтонація, суплетивізм, редуплікація, службові слова, порядок слів).

6. Синтетичні й аналітичні мови.

1. Граматична будова мови як предмет граматики. морфологія і синтаксис. словотвір і граMATика.

Теоретичною основою формування у дітей дошкільного віку граматичної будови мови є наукова граMATика, яка має свої граматичні категорії, граматичні одиниці й граматичні форми. Слово *граматика* має кілька значень.

По-перше, це будова мови, тобто система морфологічних одиниць, категорій і форм, синтаксичних одиниць і категорій, словотворчих одиниць і способів словотворення. ГраMATикою називають усю невластне звукову і нелексичну організацію мови, яка представлена в її граматичних категоріях, граматичних одиницях і граматичних формах.

По-друге, це розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови. ГраMATика як наука про будову мови складається з двох розділів: морфології і синтаксису.

Морфологія вивчає граматичні властивості слова, зміну його форм і пов'язаних із ним граматичних значень, а також частини мови.

Синтаксис досліджує засоби і правила побудови речень і словосполучень.

Словотвір вивчає будову і творення нових слів.

Основними одиницями граматики є морфеми (мінімальні одиниці мови), слова (у морфології) і конструкції або речення (у синтаксисі).

Слова мають граматичне і лексичне значення.

ГраMATичне значення характеризує відношення між явищами дійсності, що позначаються словами, мовні значення мисленневого ряду, які мають у мові стандартне вираження. Щоб дитина зрозуміла мовлення, їй недостатньо знати тільки *лексичне значення* слів, потрібно ще зрозуміти їх зв'язки в реченні, тобто граматичне значення. Наприклад, дитина розуміє слова *двері* і *відчиняти*, їх співвіднесеність із немовною дійсністю, проте не знає їх граматичного значення «двері відчинені» чи «двері відчинять».

ГраMATична категорія — це система протиставлених одна одній однорідних граматичних величин. ГраMATичні категорії поділяють на морфологічні (категорії роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи) і синтаксичні (комунікативної спрямованості, стверджувальності — заперечувальності, синтаксичного часу і способу).

К. Ушинський назвав граматику «логікою мови», оскільки засвоєння граматичних значень водночас сприяє і розвитку мислення. На думку Л. Федоренко, граматичні форми мови також є еквівалентними формам мислення, які, у свою чергу, матеріалізуються у граматиці мови. Отже, граматичні навички розвиваються паралельно розумовим, а засвоєння граматики є водночас засобом розвитку мислення дитини. ГраMATична основа мови — це сукупність правил, систем і закономірних зв'язків між словами.

Дитина від народження до школи має засвоїти різні види граматичних значень, тобто оволодіти граматичною будовою мови.

Оволодіти граматичною будовою мови означає навчитись утворювати від однієї основи форми однини і множини теперішнього і минулого часу, відмінювати слова за відмінками та особами, вживати слова із суфіксами і без них, правильно вживати рід іменників, самостійно утворювати граматичні форми за аналогією, складносурядні та складнопідрядні речення, тобто засвоїти морфологічну і синтаксичну системи рідної мови.

К. Ушинський зазначав, що граматична правильність мовлення має стати звичкою: «ГраMATична правильність досягається в перші роки навчання, коли дитина легко і зручно засвоює ті навички і звички, що складають основу правильного мовлення... ГраMATична правильність мовлення є не тільки знання, а й звичка»¹.

Граматична правильність мовлення — це дотримання в процесі спілкування основних граматичних норм, сформульованих у вигляді правил. Це норми словотворення частин мови, відмінювання і дієвідмінювання слів, узгодження, побудови речень певної структури, а також норми керування, що засвоюються практично³.

Оволодіти граматичною правильністю мовлення означає оволодіти граматичними нормами рідної мови, що є складником літературної норми мови.

2. Граматичне значення слова в його зіставленні з лексичним.

Граматичне значення - узагальнене (абстрактне) мовне значення, яке властиве рядам слів, словоформ, синтаксичних конструкцій і яке має в мові регулярне (стандартне) вираження.

Так, слова весна, літо, парк, робітник, праця, голубінь мають значення предметності; добрий, теплий, зелений, дзвінкий, золотий, дерев'яний - значення ознаки; йти, летіти, співати, їсти - значення процесуальності; дороги, книжки, стола, вікна, олії, бензину - значення родового відмінка; читав, думала, кричало, любили - значення минулого часу і т.д.

Крім тут згаданих, можна ще назвати граматичні значення роду, числа, особи, предикативності, суб'єкта, об'єкта та ін.

Як бачимо, граматичне значення відрізняється від лексичного масовістю, груповим характером свого виявлення, тобто воно властиве великим групам слів. Крім цього, граматичне значення відрізняється від лексичного:

1. Відношенням до слова і будови мови.

Воно є обов'язковим (не можна вжити слово, не використавши притаманні йому граматичні значення роду, числа, відмінка тощо). Оскільки граматичне значення характерне для багатьох слів, конструкцій тощо, то воно є значно частотнішим від лексичного. Якщо підрахувати, скільки разів трапляються слова людина чи робити на 100 сторінках якогось тексту і скільки там словоформ у родовому відмінку, то виявиться, що названих слів там може і не бути, а форма родового відмінка буде чи не в кожному реченні, а то й декілька в одному реченні.

2. Характером узагальнення.

Якщо лексичне значення пов'язане з узагальненням властивостей предметів і явищ дійсності, то граматичне значення - з узагальненням властивостей слів, з абстрагуванням від їх лексичного значення. Саме тому на відміну від лексичних значень, кількість яких є неосяжною, граматичні значення кількісно обмежені й строго фіксовані.

3. Відношенням до мислення й об'єктивної дійсності.

Якщо лексичне значення співвідноситься з об'єктивною дійсністю, то граматичне значення може не співвідноситися з позамовним референтом. Чому, наприклад, ліс чоловічого роду, а діброва, яка є тим же лісом, жіночого роду, обґрунтувати позамовними фактами неможливо. Якби граматичне значення завжди співвідносилось із позамовною дійсністю, то слова-відповідники в різних мовах мали б одні й ті самі граматичні значення, однак цього немає навіть у близькоспоріднених мовах. Наприклад, укр. степ, мо зіль, біль, Сибір є іменниками чоловічого роду.

4. Способом вираження.

Граматичне значення має регулярне (стандартне) вираження. Про наявність граматичного значення в мові можна говорити лише в тому випадку, коли воно формально виражене в мові. Так, значення багатократно повторюваної дії в дієсловах виражається за допомогою префікса по- і суфікса -ува- (пописувати, посвистувати), а значення давального відмінка іменників - закінченнями -у (-ові), -і (сину, батькові, доньці). І хоч одне граматичне значення може виражатися різними формальними

показниками і, навпаки, різні граматичні значення - одним граматичним показником (сестра - називний відмінок однини, брата - родовий відмінок однини, жнива - називний відмінок множини), однак список морфем для вираження певного граматичного значення є строго фіксованим. Ця ознака граматичного значення настільки важлива, що дехто з мовознавців бере її за основу його визначення: граматичне значення - значення, яке в даній мові регулярно виражається граматичними засобами.

Граматичні значення бувають трьох типів: дериваційні, реляційні й модальні.

Дериваційні значення - це незмінні, постійні показники слова, що дають йому певну граматичну класифікацію. Так, значення роду іменників, виду дієслів, перехідності, зворотності є дериваційними.

Реляційні значення (від лат. *relatio* "відношення") є змінними. Вони видозмінюються від однієї словоформи до іншої. Реляційні значення використовуються мовою для зв'язку слів у реченні. До них належать значення роду прикметників, значення відмінків, значення особи та ін.

Модальні значення виражають відношення людини до висловленої думки і до об'єктивного світу - ствердження, заперечення, умовність, бажаність, запитання, волевиявлення тощо.

3. Структура слова. класифікація морфем. історична змінюваність морфемної будови слова.

Морфема – мінімальна двостороння одиниця мови.

Морфемі виділяють шляхом порівняння слів за звучанням та значенням. Якщо певні одиниці на основі порівняння виявляються мінімальними, тобто такими, що не можуть далі ділитися, то це й будуть морфемі.

Морфемі можуть мати матеріальне вираження і можуть його не мати матеріально. Не виражені морфемі називають нульовими. Нульову морфему виділяють лише там, де в інших формах цього слова є матеріально виражені морфемі.

Морфема може варіюватися. Оскільки морфема є двосторонньою одиницею, то вона може варіюватися в плані вираження і в плані змісту. Варіанти морфем називають аломорфами або морфами. Вони є лінійними мовними одиницями.

Морфемі мають 3 основні типи значень:

- речове(лексичне) – узагальнене відображення дійсності виражене поняття
- дериваційне – значення, яке доповнює речове, уточнює, конкретизує його
- реляційне – суто граматичне значення, яке вказує на відношення між словами в реченні

Типи морфем:

- корінь
- афікс

Корінь – це сегментна частина, що є спільною для всіх споріднених слів. Він є центром слова, носієм речового значення. Корінь обов'язково наявний у кожному слові, через що корені кількісно не обмежені (їх кількість постійно збільшується з появою нових слів). Слово може мати у своєму складі два і більше коренів. Наприклад, водогін.

Типи афіксів.

Афікс – службова морфема, приєднана до кореня, яка виражає граматичне в словотворне значення. Афікси мають лексико-граматичне, тобто дериваційне, або власне граматичне, реляційне значення.

Залежно від позиції щодо кореня афікси поділяються на префікси, постфікси, інтерфікси, інфікси, циркумфікси та трансфікси.

Префікс – афікс, який стоїть перед коренем.

Постфікс – афікс, що стоїть після кореня. До постфіксів належать суфікси і флексії(закінчення).

Суфікс – афікс, що стоїть між коренем слова і закінченням.

Флексія або закінчення – змінний афікс, що стоїть у кінці слова і виражає синтаксичні відношення між словами у словосполученні та реченні.

Інтерфікс – афікс, що стоїть між двома коренями і служить для зв'язку цих коренів у одному складному слові.

Інфікс – афікс, вставлений у середину кореня.

Циркумфікс(або конфікс) – перерваний афікс, який охоплює з двох боків корінь.

Трансфікс – перерваний афікс, вставлений у перерваний корінь.

40. Морфемна будова слова. Історична змінність морфемної будови слова.

Морфеміка – це розділ мовознавства, що вивчає морфемний склад мови. Слово «морфеміка» називають також сукупність морфем мови.

Отже, об'єктом вивчення морфеміки є морфемі. Морфемна будова слова – це закономірна єдність взаємопов'язаних складових частин, розташованих у певній послідовності відповідно до їх ролі в організації слова як цілісної одиниці лексичного і граматичного рівнів мови.

Зміни в словниковому складі мови, а також зміни в значенні слів спричиняють процеси, що викликають зміни у структурі слів та їх основ.

Опрощення – історична зміни у структурі слова, у наслідок якої раніше членована на морфемі основа стає нечленованою, перетворюючись на кореневий морф. Буває повним і неповним, при неповному залишки колишньої подільності певною мірою збігаються.

Ускладнення – така історична зміна в морфемному складі слів, у наслідок якої у межах морфемночленованих слів починають виділятися ті або інші морфемі. Протилежна опрощенню.

Перерозклад – історична зміна, у результаті якої відбувався перерозподіл морфемного матеріалу у середині слова при збереженні його основою прохідного(мотивованого) характеру.

Декореляція – історичний процес, що полягає у зміні характеру або значення морфемі або напрямку мотивації.

41. Реляційна і дериваційна функції афіксів. Поняття про словотвір (дериватологію).

Дериваційні афікси (вони ж дериваційні морфемі) в поєднанні з коренем змінюють лексичне значення слова: риб-а - риб-алк-а, їхати - пере-їхати, а, отже, виконують словотвірну функцію.

Реляційні афікси не змінюють лексичного значення слова, а творять парадигму його граматичних форм: риб-а, риб-и, риб-і.

Словотвір (також *деривація*) — розділ мовознавчої науки, що вивчає структурислівні способи їх творення. (лексичні одиниці за структурою і способом творення їх).

Нові слова здебільшого утворюються за допомогою словотворчих афіксів. Словотворчий афікс (кольори ...) — це префікс, суфікс чи постфікс, який приєднується до твірної основи для творення нового слова. Класифікацію способів словотворення схематично можна зобразити так: Префіксальний спосіб — спосіб творення слів за допомогою словотворчих префіксів: заходити — ходити, перенавантаження — навантаження, прехороший — хороший, безвідповідально — відповідально. Суфіксальний спосіб — спосіб творення слів за допомогою словотворчих суфіксів: холоденький — холодний, дубок — дуб, вітерець — вітер, читання — читати, молодість — молодий. Префіксально-суфіксальний спосіб — спосіб творення слів шляхом одночасного приєднання до твірної основи словотворчих префіксів і суфіксів: надбрівний — брова, безмежний — межа, затишок — тиша.

Постфіксальний спосіб — спосіб творення слів шляхом приєднання до твірної основи словотворчих постфіксів: битися — бити, миритися — мирити.

Префіксально-постфіксальний: розійтися — іти, приблудитися — блудити.

Суфіксально-постфіксальний: лінуватися — лінь, здороватися — здоров(ий).

Суфіксально-префіксально-постфіксальний: прибіднятися — бідний,
змилюватися — милостивий.

Безафіксний спосіб (відкидання значущих частин) — це спосіб творення слів шляхом укорочення (усічення) твірного слова: відхід — відходити, закид — закидати, зелень — зелений. Основоскладання — спосіб творення слів шляхом поєднання твірних основ кожного зі слів, що входять до базової сполуки — підрядної чи сурядної. Наприклад: хмарочос — хмари чесати, життєпис — життя писати, хвилеріз — хвилі різати, лісостеп — ліс і степ, синьо-жовтий — синій і жовтий, кисло-солодкий — кислий і солодкий. Словотворчим афіксом у таких випадках виступає інтерфікс — морфема, яка сполучає твірні основи. Цей спосіб творення — морфема, яка сполучає твірні основи. Цей спосіб творення може супроводжуватися суфіксацією: правосторонній — права сторона, однобічний — один бік, сільськогосподарський — сільське господарство. Потрібно пам'ятати, що прикметники, утворені на базі сурядної сполуки слів, пишуться через дефіс (блакитно-синій, студентсько-викладацький, науково-технічний, мовно-літературний), а прикметники, утворені на базі підрядної сполуки — разом (народногосподарський, лівобережний, важкоатлетичний, західноукраїнський). Складання може відбуватися і без інтерфікса (всюдихід — всюди ходити). Окремо виділяють складання слів: батько-мати — батько і мати, хліб-сіль — хліб і сіль, мед-пиво — мед і пиво, срібло-золото — срібло і золото, туди-сюди — туди і сюди. Слова, утворені способом складання, називаються складними. Одним із різновидів складних слів є складноскорочені слова (аббревіатури). Вони можуть утворюватися: а) складанням частин кожного із твірних слів, що входять до базового словосполучення: завмаг — завідуючий магазином, б) складанням частини твірного слова і цілого твірного слова: держадміністрація — державна адміністрація, медсестра — медична сестра, в) складанням назв початкових букв твірних слів: УТН — Українські телевізійні новини, ЛПУ — Ліберальна партія України, г) складанням початкових звуків твірних слів: загс — запис актів громадянського стану, ДЕК — державна екзаменаційна комісія; д) складанням початкових частин і звуків, букв, цифр тощо: облвно — обласний відділ народної освіти, СУ-15 (Сухий — прізвище конструктора). Морфолого-синтаксичний спосіб — це спосіб творення слів, при якому нове слово утворюється внаслідок переходу з однієї частини мови в іншу. Наприклад: операційна — (перехід прикметника в іменник), завідуючий (перехід дієприкметника в іменник), коло хати (перехід іменника в прийменник).

У сучасній українській мові існують такі процеси переходу слів з однієї частини мови в іншу: субстантивізація, ад'єктивізація, прономіналізація, адвербіалізація, нумералізація та інтер'єктивізація.

Субстантивізація — це перехід слів з інших частин мови в іменники, здебільшого з прикметників і дієприкметників. Порівняйте: зійшов молодий місяць; до хати увійшов молодий. У першому реченні молодий є прикметником і відповідає на питання (який?), виконує синтаксичну роль означення. У другому реченні молодий є іменником, відповідає на питання (хто?), виконує синтаксичну роль підмета.

Ад'єктивізація — це перехід дієприкметників у прикметники. Наприклад, сидяча робота. У такому словосполученні слово сидяча є прикметником.

Прономіналізація — це перехід інших частин мови в займенники. Повністю переходять у займенники деякі повнозначні частини мови, а саме:

1. Числівники. Наприклад, їхала одна скупа пані. Одна в значенні якась. Ми не одні. Не одні в значенні не самі. Ні один у поході не відстав. Ні один у значенні ніхто.

2. Прикметники. Наприклад, я побачив цілий світ. Прикметник цілий у значенні займенника весь.

3. Іменники. На брата по яблуку. На брата в значенні на кожного.

Адвербіалізація — це перехід змінюваних частин мови в прислівники. Наприклад, перехід іменників у прислівники. Милуюся я цією козацькою стрілою. Він вилетів із хати стрілою. (тобто дуже швидко) Іменник стрілою (чим?) у прислівник стрілою (як?).

Іменник ранком (чим?) у прислівник ранком (коли?), при цьому іменники втрачають здатність відмінюватися і стають незмінними словами.

Нумералізація – це перехід змінних частин мови в числівники. Нумералізується іменник раз. Порівняйте: два рази, кілька разів (тут у значенні іменника) – спізнився тільки раз (тут у значенні числівника)

Інтер'єктивізація – це перехід у вигуки змінних частин мови. Матінко! Який світ прекрасний.(Перехід іменника у вигук) Прощайте! (Перехід дієслова у вигук)

+

4. Граматична форма слова.

Граматична форма слова - єдність граматичного значення і засобів його вираження; співвіднесеність певного граматичного змісту з певним граматичним способом у їх єдності. Розрізняють синтетичні (прості) й аналітичні (складні) форми слова. Синтетичні форми - форми, в яких граматичне значення виражене в межах слова, тобто лексичне й граматичне значення синтезовані в одній формі. Аналітичні форми - форми, в яких лексичне і граматичне значення виражені різними словами: лексичне - самостійним словом, а граматичне - службовим. Наприклад: буду писати (лексичне значення виражене словом писати, а граматичне значення першої особи однини майбутнього часу - службовим дієсловом буду); писав би (лексичне значення виражене дієсловом писав, а граматичне значення умовного способу - за допомогою частки би). Говорячи про форму слова, слід зазначити, що є слова одноформені (учора, над, знов, вчасно, підтюпцем тощо) й багатформені (див. вищенаведені форми дієслова читати). У багатформеному слові виділяють його постійну частину, яку називають основою слова, і змінну частину, яку називають формантом. Трапляються випадки, коли багатформене слово не має єдиної основи для всіх словоформ, і різні словоформи цього слова утворюються від різних коренів. Наприклад: йде - йшов, я - мене, поганий - гірший.

5. Способи вираження граматичних значень (афіксація, внутрішня флексія, чергування звуків, наголос, інтонація, суплетивізм, редуплікація, службові слова, порядок слів).

Способи, які виражають граматичні значення засобами, що знаходяться у межах слова, називають **синтетичними**, а способи, які виражають граматичні значення засобами, що знаходяться поза словом, — **аналітичними**. До синтетичних способів вираження граматичних значень належать афіксація, чергування, наголос, редуплікація, словоскладення і суплетивізм. АФІКСАЦІЯ — це вираження граматичних значень за допомогою афіксів (суфіксів-суфіксація, префіксів-префіксація, закінчень, конфіксація-преф і суф, інфіксація, транвікс, нуль-афікстощо). ЧЕРГУВАННЯ (ВНУТРІШНЯ ФЛЕКСІЯ) — засіб вираження граматичних значень, характерний для індоєвропейських мов.(зібрати — збирати).НАГОЛОС — фонетичний засіб вираження граматичного значення. Таку функцію він може виконувати лише тоді, коли він рухомий і нефіксований. (руки(род. відм. однини) — руки (наз. відм. множини). РЕДУПЛІКАЦІЯ — повне або часткове повторення кореня, основи або цілого слова без зміни звукового складу або з частковою його зміною. Вона використовується для вираження множини імен у китайській, японській і корейській, а також в індонезійських, палеоафриканських, австронезійських мовах. Так, наприклад, в індонезійській мові orang "людина" — orang-orang "люди". СЛОВОСКЛАДЕННЯ — поєднання кореневої морфеми з кореневою, внаслідок чого з'являється нове слово. Словоскладення — спосіб передачі тільки дериваційного граматичного значення.(стінгазета).СУПЛЕТИВІЗМ — утворення граматичних форм одного й того ж слова від різних коренів або від різних основ. (брати (недоконаний вид) — взяти (доконаний вид).

Афіксація - це вираження граматичних значень за допомогою афіксів (суфіксів, префіксів, закінчень тощо). Оскільки в мовах світу використовуються різноманітні афіксальні засоби, то в афіксальному способі виділяють такі його різновиди:

а) суфіксація - вираження граматичних значень за допомогою суфіксів. Це один із найбільш поширених способів вираження граматичних значень в індоєвропейських і семітських мовах. Пор. укр. перечитати - перечитувати (недоконаний вид), спати - спатоньки (значення пестливості), гарний - гарніший (вищий ступінь); сололіа - соломина (значення одиничності); нім Arbeit "робота" - Arbeiter "робітник" - Arbeiterin "робітниця", krank "хворий" - Krankheit "хвороба"; англ. write "писати" - writing "який пише";

б) префіксація - вираження граматичних значень за допомогою префіксів. Це основний спосіб вираження лексико-граматичних значень дієслів у індоєвропейській мовній родині: укр. нести - занести, внести, принести, піднести, перенести; нім. gehen "йти" - vergehen "проходити", entgegen "відходити"; болг. червен "червоний" - почервен "червоніший";

в) конфіксація - вираження граматичних значень комбінацією з двох афіксів - префікса й суфікса, які, хоча й являють собою дві морфеми, але діють сукупно, разом. У німецькій мові за допомогою конфіксації творяться пасивні дієприкметники: machen "робота" - gemacht "зроблений", schreiben "писати" - geschrieben "написаний", fahren "їхати" - gefahren "який приїхав";

г) інфіксація - вираження граматичних значень за допомогою інфіксів, тобто морфем, вставлених у середину кореня. Лат. vici "переміг" - vinco "перемагаю", fidi "колов" - findo "колю", тагальськ. sulat "письмо" - sumulat "писати";

г) трансфіксація - вираження граматичних значень за допомогою трансфіксів, тобто афіксів, котрі, розриваючи корінь, що складається з одних приголосних, самі розриваються і служать "прошарком" голосних серед приголосних, визначаючи словоформу й оформляючи її граматично. Трансфіксація характерна для семітських мов. Дав-ньоевр. гноб "красти" - ганаб "крав", гонеб "той, що краде; злодій", гануб "украдене"; араб, катаба "написав", кутіба "написаний", катібу "той, що пише", кітабу "написання", уктуб "пиши";

д) нуль-афіксація, тобто відсутність афікса в одній з форм парадигми за наявності афіксів в інших формах. Укр. стіна - стін, робота - робіт. У тюркських мовах нульовий афікс є показником називного відмінка однини іменників: казах, бала "дитина", балага "дитині", балада "на дитині", балалар "діти", балаларга "дітям", балаларда "на дітях".

Говорячи про афіксацію, потрібно розрізняти фузію та аглютинацію. При фузії афікси неоднозначні (пор. стіна, вола, рукава, де закінчення -а виражає називний відмінок однини жіночого роду, родовий відмінок однини чоловічого роду і називний відмінок множини чоловічого роду), нестандартні (стіни, пісні, імена; тут закінчення -и, -і, -а виражають одне й те саме значення називного відмінка множини), основи без афіксів, як правило, не вживаються (двер-і, грабл-і, ручк-и, червон-ий), відбувається ніби сплав основи й афікса (козацький із козак+ськ(ий)).

При аглютинації, що є притаманною тюркським та фіно-угорським мовам, афікси однозначні (казак, -га завжди позначає давальний відмінок, -лар - множину тощо), стандартні, вони механічно приклеюються до основи, причому основа вживається без афікса (ам "кінь", бала "дитина", бат "голова") і ніколи не змінює свій фонетичний склад.

Чергування (внутрішня флексія) - засіб вираження граматичних значень, характерний для індоєвропейських мов. Так, зокрема, в українській мові за допомогою чергування виражається граматичне значення виду (зібрати - збирати, нарвать - нарывать), в англійській та німецькій - часу та числа (sing "співати", "співаю" - sang "співав", drink "пити", "п'ю" - drank "пив"; foot "нога" - feet

"ноги", tooth "зуб" - teeth "зуби"; Mutter "мати" - Mutter "матері", Bruder "брат" - Brüder "брати"). Чергування як спосіб вираження граматичних значень часто виступає в слові в поєднанні з афіксацією. Наприклад: укр. ходити -ходжу; нім. Hand "рука" - Hände "руки", Gast "гость" - Gäste "гості", singen "співати" -gesungen "заспіваний".

Наголос - фонетичний засіб вираження граматичного значення. Таку функцію він може виконувати лише тоді, коли він рухомий і нефіксований. Таким він є в українській, болгарській та інших мовах. У цих мовах зміна місця наголосу в парадигмі слова є способом розрізнення форм цього слова. Наприклад: руки (род. відм. однини) -руки (наз. відм. множини), вирізати, насипати, виносити (недоконаний вид) - вирізати, насипати, виносити (доконаний вид). Наголос як граматичний спосіб може поєднуватися з афіксацією: (руки - рукам, ліс -ліси) і з чергуванням: (кричати - крикнути)"

Редуплікація - повне або часткове повторення кореня, основи або цілого слова без зміни звукового складу або з частковою його зміною. Вона використовується для вираження множини імен у китайській, японській і корейській, а також в індонезійських, палеоафриканських, ав-стронезійських мовах. Так, наприклад, в індонезійській мові orang "людина" - orangorang "люди", sedulur "друг" - sedulur sedulur "друзі", kuda "кінь" - kuda-kuda "коні"; у китайській жень "людина" - жень-жень

"люди", сін "зірка" - сін-сін "зірки". В українській мові чітко вираженим граматичним способом повтори зрідка виступають для передачі видових відтінків дієслова (тривалість дії): говориш-говориш, работаєш-работаєш.

У тюркських мовах редуплікація служить засобом вираження найвищого ступеня прикметників. Казахське Кызыл "червоний" - кызыл-кызыл "найчервоніший", жак сы "гарний" - жаксы-жаксы "найкращий". Подібне маємо і в слов'янських мовах, хоча це явище інтерпретується тут як підсилення ознаки. Пор. укр. чистий-чистий, світлий-світлий; великий-превеликий (з префіксацією).

У деяких мовах (переважно тюркських) для вираження збірності використовуються неповні повтори (перший приголосний заміщується губним б, п або м). Наприклад: казахське "верблюд" - туйё-муйё "верблюди та інша скотина", кулак "багач, кулак" - кулак-мулак "кулачня". Таке ж явище спостерігається в українській мові, однак повтори тут не виступають засобом вираження граматичних значень: тари-бари, тури-мури, фіглі-міглі, гоґоль-моґоль, шурум-бурум. Зауважимо також, що в сучасних мовах редуплікація найчастіше використовується у звуконаслідувальних словах: укр. ку-ку, хрю-хрю, тук-тук, хлоп-хлоп; перські хор-хор "хрюкати", таг-таг "стукати"; тамільські кубу-кубу "булькати", сала-сала "шльопати, ляскати".

Словоскладення - поєднання кореневої морфеми з кореневою, внаслідок чого з'являється нове слово. Словоскладення - спосіб передачі тільки дериваційного граматичного значення. Воно нагадує афіксацію, бо тут і там поєднуються морфеми, але при словоскладенні поєднуються тільки кореневі морфеми.

Поєднуватися можуть повні корені й усічені, основи й цілі слова. У мовах світу простежуються дві тенденції складення: 1) механічна (аглютинативна), коли значення складного слова дорівнює сумі значень складових його частин (наприклад укр. стінгазета, нім. Kopfschmerz "головний біль", Augenapfel "очне яблуко") і 2) органічна (фузійна), коли значення цілого не дорівнює сумі значень складових частин (англ. typewriter = не "шрифт" + "писець", а "друкарська машинка", killjoy = не "убий" + "радість", а "людина, яка псує всім настрої", франц. cachnez = не "ховай" + "ніс", а "шарф, кашне").

Не для всіх мов однаковою мірою характерне складення. Вирізняється зі всіх мов багатством складень німецька мова: Taschenwörterbuch "кишеньковий словник", Kaufmann "купець", Handschuh "рукавичка", Wanduhr "стінний годинник", Stundenplan "розклад уроків", Vergißmeinnicht "незабудка".

З історичним розвитком мови один із складових елементів складного слова може втратити своє лексичне значення, перетворитися на суфікс або префікс. Так, німецький суфікс *-heit* (*Schonheit* "краса", *Wahrheit* "правда" тощо) раніше був іменником зі значенням "вид, спосіб", суфікс *schafft* (*Wissenschaft* "наука", *Gesellschaft* "суспільство") означав "властивість, стан, якість". Англійські суфікси *-ful* (*useful* "корисний", *beautiful* "гарний"), *-less* (*helpless* "безпорадний", *endless* "безкінечний"), *-able* (*suitable* "відповідний", *companionable* "компанійський, товариський", *valuable* "цінний") ще й тепер мають омонімічні повнозначні слова *full* "повний", *less* "менший", *able* "здатний". В українській мові суфікс *ин* (киянин, міщанин, селянин тощо) колись був займенником *инь* із значенням "той, один", через що цей суфікс не виступає в формах множини (кияни, міщани, селяни). У німецькій мові є префікс *ein-* (*einfahren* "вїжджати", *einlegen* "вкладати", *einkaufen* "купувати", *einschlafen* "засинати", *eindecken* "вкривати") і числівник *ein* "один".

Суплетивізм-утворення граматичних форм одного й того ж слова від різних коренів або від різних основ. Наприклад: брати (недоконаний вид) - взяти (доконаний вид), говорити (недоконаний вид) - сказати (доконаний вид); нім. *Der Mensch* "людина" - *die Leute* "люди".

Суплетивізм як єдиний спосіб вираження граматичних значень характерний для парадигми особових займенників в індоєвропейських мовах: укр. я - мене, вона - її, ми - нас; нім. *ich* - *mich*, *sie* - *ihr*, *wir* - *uns*, англ. / - *me*, *she* - *her*, *we* - *us*; фр. *je* - *te*.

В індоєвропейських мовах спосіб суплетивізму використовується також при творенні ступенів порівняння прикметників зі значенням "гарний" і "поганий": укр. добрий - кращий, нім. *gut* - *besser*, англ. *good* - *better*, фр. *bon* - *meilleur*.

Тема 8. Синтаксичні одиниці та категорії

План лекційного заняття

1. Граматична будова мови як предмет граматики. морфологія і синтаксис. словотвір і граматики.
2. Граматичне значення слова в його зіставленні з лексичним.
3. Структура слова. класифікація морфем. історична змінюваність морфемної будови слова.
4. Граматична форма слова.
5. Способи вираження граматичних значень (афіксація, внутрішня флексія, чергування звуків, наголос, інтонація, суплетивізм, редуплікація, службові слова, порядок слів).
6. Синтетичні й аналітичні мови.

1. Граматична будова мови як предмет граматики. морфологія і синтаксис. словотвір і граматики.

Слово в мові існує у поєднанні граматичного й лексичного значень. граматики – це розділ мовознавства, який вивчає граматичну будову мови, і складається з двох взаємопов'язаних розділів – морфології та синтаксису. морфологія (*від гр. *morphe* – форма і *logos* – наука*) є граматичною наукою про слово, його структуру і форми, а також про лексико-граматичні класи слів.

Синтаксис (*від гр. *syntaxis* – побудова, стрій*) – граматичне учення про будову речення, про сполучуваність і функції форм слів у мовленні. Традиційно в граматику включають і словотворення як науку про способи творення слів.

2. Граматичне значення слова в його зіставленні з лексичним. Лексичне значення властиве кожному слову індивідуально й виражається основою слова. Граматичне значення – це абстрактне значення, властиве цілим класам слів і виражається формальними засобами мови (передусім флексіями). Лексичне та граматичне значення слів тісно пов'язані між собою і взаємодіють. цей зв'язок зумовлений більш загальним зв'язком лексики та граматичної будови мови.

3. Структура слова. Класифікація морфем. Історична змінюваність морфемної будови слова. Морфема є мінімальною значеннєвою одиницею мови, що виділяється у слові. за значенням і роллю в мові виділяють морфеми:

- кореневі: *ліс* – *лісник* – *лісництво*. корінь – це основна смислова частина слова. він несе в собі предметне значення і є стрижневою частиною споріднених слів;
- афіксальні (від лат. *affixus* – *прикріплений*):
 - а) префікси (від лат. *prae* – *попереду* і *fixus* – *прикріплений*): *вибігти* – *забігти* – *прибігти* – *недобігти*;
 - б) суфіксальні (від лат. *suffixus* – *прибитий*): *столік*;
 - в) флексія (від лат. *flexio* – згинання, вигин), або закінчення: *школа*, *село*;
 - г) інфікси: *вісі* – “переміг” і *вінсо* “перемагаю”;
 - д) інтерфікси: *атомохід*;
 - е) постфікси: *умиватися*.

Суфікси і флексії не завжди розташовуються в тій послідовності, як вони вказані у прикладах; порівняйте слово української мови *малюночок* і його еквівалент з німецької – *bilderchen*, де суфікс стоїть після закінчення.

За функцією афікси поділяють на словозмінні, чи формотворчі (реляційними є переважно флексії й інфікси), і словотвірні (дериваційними є переважно префікси, суфікси й інфікси). Однак префікси і суфікси можуть бути і формотворчими і словотворчими *кращий* – *найкращий*, *schreiben* – *geschrieben* “написаний”. Виділяють також продуктивні (*студент-к-а*, *артист-к-а*) і непродуктивні (*ши-л-о*, *ми-л-о*) афікси.

4. Граматична форма слова. Сукупність кореня і словотвірних афіксів – основа слова. основа, що складається з одного кореня, непохідна (*біг*, *вода*); основа, що складається з кореня й афіксів, – похідна (*бігати*, *водиця*). Похідна основа пов'язана з непохідною і співвідносна з нею. для характеристики відношень між взаємопов'язаними основами споріднених слів використовують термін твірна основа (тобто основа, від якої безпосередньо утворена основа даного слова: *вод-*: – *водн-/ий/*; – *підводн-/ий/*; – *підвод-/ник/*).

Вивчення мотивації слів не тільки відкриває завісу над механізмом найменування предметів і явищ навколишнього світу, але й розкриває словотворчі тенденції, що діють у конкретній мові. Як показують дослідження, в англійській мові значно поширена семантична деривація.

Фонетично мотивовані слова займають незначне місце у мовах. Вони вживаються в основному у звуконаслідувальній і дитячій лексиці: пор. англ. *hiss* – укр. *сичати*; англ. *whistle* – укр. *свистіти*; англ. *grumble* – укр. *бурчати*; англ. *flap* – укр. *гепнутись*; англ. *drop* – укр. *канати*; англ. *neigh* – укр. *іржати*; англ. *bark* – укр. *гавкати* і т.д.

Інколи значення слова проявляється тільки в контексті. Пор.: англ. *The Importance of Being Earnest*. (O. Wilde); укр. – *Хата потонула в старому садку. Старі черешні росли скрізь по дворі і кидали од себе густу тінь. Вся Кайдашева садиба дихала холодком* (І. Нечуй-Левицький).

Спільною для словникового складу мов є наявність слів, виникнення яких пов'язане з народною етимологією. Пор.:

англ.: *welsh-nut* – *wall nut*; *buttery* (лам. *batario* “barrel”) – *butter*; *standard* – *stand*. Народна етимологія пов’язує укр. слова *стіл* зі значенням “стояти”, *ясень* зі значенням “ясно”, *соліст* зі значенням “солити”.

Характерними для порівнюваних мов є слова, мотивація яких чітко не простежується: англ. *nonce, sir, lady lord, window*; укр. *зілля, кужіль*.

Слова позначають явища і предмети об’єктивного світу, формують, виражають поняття, вказують на певні зв’язки з іншими словами, служать засобами вираження суб’єктивного відношення до дійсності.

Українська мова багата на засоби вираження емоцій і виразності. У цих мовах за допомогою суфіксації утворюється багато похідних слів зі значенням суб’єктивної оцінки – зменшеності, співчуття, покірливості, презирливості, зневажливості, іронії, нехтування, захоплення тощо. Пор. укр.: *ножище, батечко, Андрійко, дідуню, ріжечок, чоботище, кілочок, доріженька, квіточка, мисочка, свічечка, голосяра* і т.п.

В англійській мові у зв’язку з відсутністю розгорнутої системи суфіксів емоційність виражається в основному лексичними одиницями. Напр. англ.: *a little house* укр. *хатинка*; англ. *a little cat* – укр. *кішечка*; англ. *petty people* – укр. *людиці*.

Засобом передачі суб’єктивного відношення можуть бути звуконаслідувальні слова: англ. *grumble, tumble, crash, smash, clang, twitter, mutter, jingle*; укр. *варнякати, бубоніти, цвенькати, гримати, белькотіти* і т.п.

Назви тварин можуть вживатися для характеристики людей. Напр. “жорстока людина” позначається: англ. *wolf, animal*, укр. *звіром, вовком*; “ініціативна людина” – англ. *fox*, укр. *лисом*; “дурна людина” – англ. *an ass*, укр. *ослом*; “маленька дитина” – англ. *a kid*, укр. *курчатком*; “неповоротка (незграбна) людина” – англ. *a bull*, укр. *ведмедем* і т.п.

Суб’єктивне відношення до навколишнього світу може передаватись за допомогою спеціальних стилістичних засобів, серед яких гіперболі, літоті, іронії відводиться значне місце. А.А.Потебня відзначає, що гіпербола є ніби результатом оп’яніння – почуття, яке заважає бачити предмети в їх реальних розмірах. Гіпербола виражає ставлення мовця до навколишньої дійсності, загострює увагу слухача до повідомлення. Пор.: англ. *thunderstruck*, укр. *дванадцятиголовий (змій)*. Гіпербола підвищує експресивність висловлювання, надає йому емоційного характеру.

Літота – троп, що складається з антоніма та заперечення, є засобом риторичного “зменшення”. Пор.: англ. *good – not bad, wise – not foolish, nice – not ugly*; укр. *гарний – не поганий, розумний – не дурний, працьовитий – не ледачий, приємний – не огидний, добрий – не злий* і т.п.

У даних прикладах використовуються дві негації, одна виражена формальними засобами (англ. *not*, укр. *не-*), а друга імплікується у самому значенні слів (англ. *bad, foolish, ugly*; укр. *поганий, дурний, ледачий, огидний, злий*). Два заперечення таким чином породжують позитивну оцінку.

Іронія також є засобом вираження оціночного критично-насмішливого ставлення адресанта до повідомлення. Пор.: англ. *It must be delightful to find oneself in the foreign country without a penny in one’s pocket* (Ch. Dickens); укр. *Оце гості на поле. На пшеницю та на жито, та ячмінь. Ось вони:*

1. *Ховраки.*

2. Миші.
1. Сарана.
2. Під'їдень (озима совка).
3. Хлібний жук (Кузька).
4. Гесенська муха.
5. Зона.

Готуйте, хазяї, сотні тисяч золотого зерна (О.Вишня).

Або: А в нашого Омелечка

Невеличка сімеєчка, -

Тільки він та вона,

Та старий та стара,

Та діток череда:

Два парубки усатеньких,

Дві дівочки косатеньких.

Два дрова рубає,

Та двох дома немає.

Та дві Насті в запасці,

Та дві Христі в намисті.

Та дві ляльки в колисці,

Та дві няньки колише (Народна пісня).

Іронія базується на реалізації мовного та контекстуального значень слів (англ. *delightful*; укр. *гості, хазяї, невеличка*).

Слова позначені здатністю вступати у певні відношення з іншими словами - синонімічні, антонімічні та омонімічні.

Синонімічні ряди в основному співвідносяться з конкретними частинами мови: англ. *all, whole* (займенники), *attempt, trial, endeavor, effort* (іменники); укр. *поряд, поруч, близько, поблизу* (прислівники).

Синоніми класифікуються за спільними ознаками. Пор.: абсолютні синоніми: англ. *motherland - fatherland, breathed - voiced*, укр. *дзеркало - люстро, століття - сторіччя*; ідеографічні синоніми: англ. *perfect - wonderful - divine - beautiful*, укр. *першокласний - першорозрядний* та стилістичні: англ. *to die - to pass*, укр. *мовити - базікати*.

Синонімічні ряди позначені наявністю домінант: англ. *to ask - to beg, to request, to implore, to inquire, to claim, to demand, to question, to interrogate*; укр. *порівняння - уподібнення, звірення, зіставлення*.

Валідність синонімів проявляється в контексті. Пор.: англ. *Many a man has ability of managing a concert, but a few have capacity of conducting it* (G.Grabb)). Ситуативні синоніми мають тенденцію перетворюватися у мовні. Пор.: англ. *a rubber neck "curious man"*; укр. *яблуневоцвітний - рожево-білий*.

Синонімія посідає в мові значне місце, бо за допомогою синонімів передаються відтінки значення, а лексичні системи набувають виразності та різноманітності.

Синонімам може бути притаманне явище плеоназму. Пор.: англ. *sick and tired, clean and neat, really and truly, well and good, weak and feeble, aim and object* і т.п.

Дієслово *cripple* в англійській мові має синонімічні паралелі: 1) *to make a cripple of, to lame, to wound, to mutilate, to maim*; 2) *to damage, to weaken*. Пор. *Smith was crippled in the war. Reactionaries cripple the national movement in the colonies*. На відміну від

англійського *cripple* укр. *калічити* не розвинули паралелі “підривати”, “ослабляти”.

Поняття “сильний” в англійській мові виражається різними синонімами: *powerful machine, fierce heat, keen appetite, intense feeling, violent anger, potent passion, strong will, good at English* і т.п. Це ж стосується і поняття “кусок”, яке має цілу низку найменувань, наприклад: *a piece of news, a lump of sugar, a cake of soap, a slice of cheese, a bar of chocolate, a morsel of bread, a chunk of wood*; укр. *иматок, грудка, кусень, дрібок, кланоть, скибка, кец*. Пор.: укр. *заметіль* – *курява, метелиця, пороша, пурга, сніговиця, хвища, хуртовина, буран, завірюха*; *вогонь* – *багаття, вогнище, полум'я, ватра*; *тліє* – *палає, палахкотить, жевріє, горить*; *договір* – *контракт, пакт*; *радіти* – *веселитись, торжествувати* і т.д.

Джерелами синонімії є:

- а) словотворення, наприклад: укр. *останній -кінцевий* < *кінець, злий – недобрий* < *добрий*;
- б) запозичення, наприклад: укр. *багатозначність* – *полісемія, доказ – аргумент, оратор – промовець, воротар – голкіпер* і т.п.;
- в) семантичні зсуви значень слів, наприклад: укр. *шумить* – *стогне, реве, вдарити – стиснути, оточення – мішок, котел* і т.п.

Синоніми в англійській мові утворюються також за цими моделями. Статус моделі, її реалізація залежать від конкретної мови. Пор.: *to listen – to ear, to pass – to hand, to bear – to stomach, to glance – to look, to eye, to write – to pen, changeable – changeful, political – politic, bicycle – bike, vacation – vac, to ask – to question, to interrogate, teaching – guidance, instruction, to gather – to assemble, to collect, hand-worker - writer-pen, glasses – spectacles, dress – coat, tongue-language, men-soldiers, table-scheme* і т.п.

Антонімічні слова також утворюються за моделями конкретних мов, вони мають полярний характер і вживаються як у мові, так і у мовленні. Антонімічні слова відносять до конкретних частин мови. Пор.: англ. *abashed – unabashed, with – without, rise – sink, rough – smooth, poor - wealthy, right – wrong, private – public*; укр. *вологий – сухий, добре – погано, хороший – поганий* і т.п. Протилежність значень антонімів не означає їх максимальну семантичну віддаленість, а навпаки, передбачає певну подібність, бо ці слова співвідносяться з одним і тим самим поняттям. Пор.: англ. *long – short (day), black – white (people)*; укр. *хороша – погана (людина), близька – далека (відстань)* і т.п.

Безпомилковим засобом виявлення антонімів є контекст. Так, антонімом до слова *тихий* у фразі *тихий голос* є слово *гучний*, а у фразі *тихий хід* – *швидкий, повний*; *сухий клімат* протиставляється *вологодому клімату*, а *сухі квіти* – *свіжим квітам*; Пор.: англ. *a high tree – a low tree, a tall man – a short man, hard times – good times, a good person – an ill person, a hard word – a soft word* і т.п.

Кореневі антоніми полярність значення виражають семантично. Пор.: англ. *clear – vague, even – odd, low – high*; укр. *правда – брехня, день – ніч*.

Якщо кореневі (різнокореневі) антоніми протилежні значення виражають імпліцитно, то однокореневі (похідні) антоніми вербалізують його експліцитно, формально. Українській мові притаманна численна група антонімів,

утворених за моделлю *не- + основа слова*. Пор.: укр. *гарний – негарний, поганий – непоганий, добрий – недобрий*. До дериватів-антонімів належать слова типу укр. *безтолковий, безпритульний, бездушний*.

5. Способи вираження граматичних значень (афіксація, внутрішня флексія, чергування звуків, наголос, інтонація, суплетивізм, редуплікація, службові слова, порядок слів).

Для вираження відношень між словами у словосполученнях, а також для утворення форм слів існують різні способи: фонетичні, морфологічні та синтаксичні.

Способів вираження граматичних значень не так уже й багато, і використовуються вони в усіх мовах нерівномірно. це такі способи: афіксація, службові слова, порядок слів, чергування звуків і внутрішня флексія, наголос та інтонація, редуплікація і суплетивізм.

Афіксація – це приєднання до кореня або основи афіксів (префіксів, суфіксів, інфіксів, флексій). так, за допомогою префіксів в українській мові часто знаходить своє вираження вид дієслова: *писати – написати, їхати – приїхати*, за допомогою суфіксів – граматичне значення пестливості: *стіна – стінка, ліс – лісок*; за допомогою закінчень – граматичне значення числа: *стіл – столи*; відмінка: *дорога – дорогою* тощо.

За способом поєднання афіксів із основами виділяють два різновиди афіксів: аглютинацію та фузію.

Аглютинація (від лат. *agglutinare – приклеювати*) полягає у приєднанні до незмінюваної основи однозначних і стандартних (однакових) афіксів. Наприклад, татарська словоформа кул “рука ” має граматичне значення однини й називного відмінка, *кулда* “на руці” – значення місцевого відмінка, *куллар* “руки ” – значення множини, *кулларда* “в руках ” – значення множини й місцевого відмінка.

Фузія (від лат. *fusio – злиття*) притаманна флективним мовам. Її суть – у приєднанні до змінюваного кореня багатозначних нестандартних афіксів. так, у словоформі *на конях* флексія *-ях* одночасно виражає граматичне значення місцевого відмінка і множини. у дієслові *несу* закінчення *-у* є носієм дійсного способу теперішнього часу першої особи однини. нестандартність афіксів полягає в тому, що, наприклад, форма місцевого відмінка може виражатися різними закінченнями: *на столі, на коневі*.

Службові слова не виконують у реченні самостійної функції, а стоять при повнозначних словах, тобто таких, які можуть бути членами речення й виражають при цьому ті чи інші граматичні значення. Службові слова не виконують номінативної функції, у них предметне значення збігається з граматичним. До службових слів відносять прийменники, сполучники, частки, артиклі, допоміжні дієслова.

Наприклад, за допомогою прийменника *на* у сполученні слів *на столі* виражається граматичне значення місцевого відмінка. у тих мовах, де іменники не відмінюються (англійська, французька, болгарська та ін.), відношення між словами та граматичними значеннями виражаються за допомогою прийменників. Сполучники можуть виражати сурядні й підрядні відношення: *читає і пише; читає, щоб писати*. частки в українській мові є насамперед засобом вираження способу: *поїхав би* (умовний спосіб), *нехай пише* (наказовий спосіб).

Артиклі як засіб утворення граматичного значення надзвичайно важливі в германських, переважно в німецькій мові, наприклад: *der deutsche* “німець ” має граматичне значення чоловічого роду, *die deutsche* “німкеня” – граматичне значення жіночого роду. Допоміжні дієслова можуть виражати категорію часу (*читати – буду читати, часопис цікавий, часопис був цікавий*).

Порядок слів відіграє значну роль у мовах із нерозвиненою або слабо розвиненою системою словозміни. наприклад, у китайській, англійській, французькій мовах за допомогою порядку слів відрізняють члени речення і частини мови. у китайській мові: *во*

да ні “я б’ю тебе”, ні да во “ти б’єш мене ”; *тролейбус зачепив автомобіль – автомобіль зачепив троллейбус.*

Чергування звуків і внутрішня флексія – це закономірна для певної мови зміна звуків усередині кореня чи голосного з нулем звука. вона протиставляється зовнішній флексії – граматичному показнику, що приєднується до кореня або основи. Внутрішня флексія притаманна семітським мовам, наприклад арабській. у ній корінь є поєднанням приголосних, між якими вставляються голосні; закономірна зміна голосних утворює або нове слово, або нову форму слова. так, корінь к-т-б має значення “писати ” і за допомогою внутрішньої флексії утворюється слово катаб – “він писав ”, кутуба – “він був написаний ”, катібун – “пишучий ”.

Внутрішня флексія вживається в німецькій та англійській мовах у вигляді чергування звуків, наприклад, англ. *foot* [fut] – “нога” / *feet* [fi:t] – “ноги ”; нім. *mochter* – “донька” / *muͤchter* – “доньки” (множина). в українській мові внутрішня флексія представлена у вигляді чергування звуків, однак вона не використовується в чистому вигляді, а в поєднанні з афіксацією: *день – дня, називати – назвати.*

Наголос уживається як у смислорозрізняльній функції (замок – замок), так і у формо розрізняльній: *вікна – вікна.* Таку функцію наголос може виконувати в мовах, де він рухомий.

Інтонація (йдеться про інтонацію як модуляцію голосу, тобто його підвищення чи зниження) може виступати і як засіб словотворення, і як засіб формотворення. У мові індійського племені такелама на алясці слово хіл, що вимовляється зі спадною інтонацією, означає “пісня ”, а з висхідною – “співай ”. сін, якщо вимовляється низьким током, означає “продавав ”, а високим тоном – “буду продавати ”. В українській мові інтонація має широке застосування як засіб вираження відношення мовця до предмета мовлення, до сказаного, наприклад, вираження задоволення або невдоволення.

Редуплікація (*від лат. reduplicare – подвоювати*) – це повтор цілого кореня, слова чи початкового складу. редуплікація широко вживається в усіх мовах світу, пор.: *маленький і маленький-маленький, ледве і ледве-ледве,* де вона служить засобом посилення ознаки. У багатьох мовах редуплікація є засобом утворення граматичного значення множини: у малайській мові *orang* – “людина ”, *orang-orang* – “люди ”.

Суплетивізм (*від лат. suppleo – доповнюю*). Цей спосіб вираження граматичного значення полягає в тому, що недостатню для певного слова сукупність форм доповнюють формою від іншого кореня чи від іншої основи. так, у слов’янських мовах існує парність дієслів за видами (доконаний і недоконаний): *писати – написати,* де форма доконаного виду утворена за допомогою префіксації, однак *говорити – сказати, беру – візьму.* Такі форми доконаного виду утворені за допомогою суплетивізму і називаються суплетивними формами.

6. Синтетичні й аналітичні мови. Огляд засобів утворення граматичного значення синтетичних та аналітичних мов показує, що той чи інший засіб може траплятися в різних мовах, але в одних він може переважати, в інших – ні. залежно від переваги одних засобів над другими виділяють різний склад мов, а саме: мови аналітичного / синтетичного складу.

Синтетичні мови характеризуються тим, що в них переважають синтетичні способи, за допомогою яких граматичне значення виражене в самому слові. Це відбувається при афіксації, коли лексичне і граматичне значення поєднані (синтезовані) в одному слові.

Крім афіксації, до синтетичних способів належать внутрішня флексія, наголос, повтори, суплетивізм. синтетичними мовами є старогрецька, латинська, старослов’янська, сучасні слов’янські мови, крім болгарської, литовська та ін.

Аналітична будова мов характеризується вживанням аналітичних способів, при яких граматичне значення відділене від лексичного й виражається спеціальними словами,

які супроводжують лексичне значення і визначають граматичну характеристику слова. Такими способами є службові слова, порядок слів, інтонація. До аналітичних мов відносять англійську, французьку, новогрецьку, болгарську. Чисто аналітичних і чисто синтетичних мов немає.

Література

1. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К.: Академія, 2000. – С. 262–294.
2. Мізін К.І. Вступ до мовознавства. - Кременчук: Вид-во КНУ, 2011. – С. 43 - 44. 4.
3. Швачко С.О., Кобякова І.К. Вступ до мовознавства. – В.: Нова Книга, 2006. – С. 34 – 57.